

Izidin kult u Gornjoj Panoniji

Lodoli, Ivona

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:311179>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-11**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest

Ivona Lodoli

IZIDIN KULT U GORNJOJ PANONIJI

Diplomski rad

Zagreb

2019.

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest

Ivona Lodoli
IZIDIN KULT U GORNJOJ PANONIJI
Diplomski rad

Mentor: Dr. sc. Inga Vilogorac Brčić

Zagreb
2019.

SADRŽAJ

1. Predgovor	1
2. Uvod	2
2.1. Povijesni pregled	3
2.1.1. Izida u faraonskom Egiptu.....	3
2.1.2. Izidin kult u grčko-rimskom svijetu	4
2.2. Izvori	8
2.3. Stanje istraživanja	9
3. Središta Izidinog kulta u Gornjoj Panoniji	14
3.1. Predmetni izvori	19
3.2. Raščlamba epigrafskih izvora.....	23
3.2.1. Natpisi o prinosima s posvetom.....	23
3.2.2. Natpisi o prinosima s posvetom prema zavjetu	26
4. Sljedbenici Izidinog kulta u Gornjoj Panoniji	30
4.1. Društveni položaj Izidinih sljedbenika	31
4.2. Podrijetlo Izidinih sljedbenika.....	34
4.3. Spol Izidinih sljedbenika	35
4.4. Izidini sljedbenici u vremenskom i prostornom okviru.....	37
5. Izidin kult i carevi: ispreplitanje izidinskih i carskih kultova u provinciji.....	38
6. Izida u vezi s drugim božanstvima na spomenicima iz Gornje Panonije	41
7. Izida i iscjeliteljstvo - primjeri iz provincije	44
8. Zaključak.....	46
9. Sažetak na engleskom jeziku	49
10. Bibliografija	50
10.1. Kratice	50
10.2. Izdanja izvora i literatura	50
10.3. Mreža	54
Prilozi	55
Prilog 1: Katalog spomenika Izidinog kulta u Gornjoj Panoniji	55
Prilog 2: Fotografije spomenika	75
Prilog 3: Tablice	88

1. Predgovor

Izidin kult u Gornjoj Panoniji potvrđen je većim brojem epigrafskih i predmetnih izvora. Cilj ovog rada bio je prikupiti podatke o tim spomenicima te na temelju njih utvrditi kako se božica štovala u provinciji te tko su bili njezini sljedbenici.

U uvodnom dijelu rada, prikazala sam izvore i stanje istraživanja, a kratko sam pisala o i Izidinoj ikonografiji te o naravi koja se božici pripisivala kroz povijest. Nakon toga, detaljno sam izložila podatke o središtima Izidinog kulta u Gornjoj Panoniji te o epigrafskim i predmetnim izvorima koji su pronađeni u tim gradovima. Analizirala sam spomenike božičina kulta i izdvojila značajke koje određuju svaki od njih. Posebnu pozornost posvetila sam božičinim sljedbenicima u provinciji te sam na temelju tekstova natpisa i imenskih formula dedikanata odredila njihov društveni položaj, podrijetlo i spol. Bavila sam se i odnosom careva prema aleksandrijskoj božici te gornjopanonskim potvrdama povezivanja Izidinog i carskog kulta. Jedno je poglavlje posvećeno analizi odnosa između Izide i drugih božanstava, koja su se također štovala u Gornjoj Panoniji. Utvrdila sam s kojim su božanstvima veze bile najjače te koji se sinkretički oblici Izide pojavljuju u provinciji. Konačno, analizirala sam gornjopanonske spomenike koji upućuju na iznimnu važnost koju je iscjeliteljstvo imalo u kultu Izide i njezinog partnera Serapisa.

2. Uvod

Egipatski su kultovi obilježili povijest religije grčko-rimskog svijeta. Ova strana božanstva u grčkom su se i rimskom svijetu smatrala egzotičnima te su donijela dašak noviteta u vjerski život helenističkog i rimskog stanovništva. Među egipatskim se božanstvima posebno istaknula Izida, čiji je univerzalni karakter privlačio brojne sljedbenike različitog podrijetla, spola i društvenog položaja.

Izida je drevno egipatsko božanstvo čiji su se narav i ikonografija mijenjale kroz više tisućljeća. U početku se božica više vezivala uz privatnu sferu i smatrala se onom koja štiti žive i mrtve, žene, djecu, bolesne i nesretne. Postepeno, njezin je utjecaj rastao, a kao svoju zaštitnicu prigrlili su ju čak i faraoni. U vrijeme osvajanja Aleksandra Velikog, Izidin je kult prihvaćen i izvan Egipta, gdje je također stekao veliku popularnost. Sa širenjem prostora na kojemu je štovana, došlo je i do brojnih promjena u poimanju Izidinih moći i sfera utjecaja. U grčko-rimskom svijetu, ona postaje kraljica bogova, božica majka, ona koja svojim vjernicima daje blagostanje na zemlji te im obećava sreću u zagrobnom životu. Unatoč prvotnom oklijevanju, pogotovo među pripadnicima najviših društvenih slojeva, božičin su kult postepeno prigrlili mnogi pojedinci iz brojnih provincija Rimskog Carstva. Izidu su s vremenom počeli štovati robovi, oslobođenici, bogati i utjecajni građani pa čak i carevi, čija je propaganda imala ključnu ulogu u masovnom prihvaćanju Izidinih i ostalih egipatskih kultova.

Sve to potvrđuju i spomenici otkriveni u Gornjoj Panoniji, u kojoj se Izida istaknula kao najprihvaćenije egipatsko božanstvo, ali i kao najpopularnije žensko božanstvo stranog podrijetla. Pronađeni izvori svjedoče o gradnji većeg broja svetišta posvećenih aleksandrijskoj božici, o postojanju čitavih zajednica izidinskih vjernika na panonskom prostoru te o vezama između carskog i Izidinih kulta. Sve to, dakle, ukazuje na činjenicu da je oduševljenje egipatskim kultovima zahvatilo gotovo sve dijelove Carstva pa tako i ovu provinciju u neposrednoj blizini Apeninskog poluotoka.

2.1. Povijesni pregled

2.1.1. Izida u faraonskom Egiptu

Iako je Izida bila jedno od glavnih egipatskih božanstava, podrijetlo njezina kulta slabo je poznato. Za razliku od ostalih egipatskih bogova, ona nije imala grad koji se dičio time da je grad njezinog postanka ili pak njezino posljednje počivalište. Štoviše, njezino se ime uopće ne spominje do pred kraj Starog Kraljevstva, odnosno prije 5. dinastije.¹ Unatoč tome što je njezina važnost u početku egipatske države bila nezamjetna, Izida je s vremenom postala najznačajnija egipatska božica.

U Egiptu se Izida primarno vezivala uz Ozirisa, kao njegova sestra i supruga, te uz Horusa, njihovog sina. Mit o Ozirisu i Izidi bio je u središtu njezina kulta.² Spada u najpopularnije egipatske predaje te je ključan za shvaćanje Izidinih glavnih značajki. Prema mitu, Izida i Oziris bili su djeca boga zemlje, Geba, i božice neba, Nut. Oženili su se te je Oziris postao prvi kralj Egipta, a Izida njegova kraljica. Bili su iznimno sretni, dok im radost nije uništio brat Set, koji je iz zavisti ubio Ozirisa. Izida i njezina sestra Neftida bile su neutješne te su počele potragu za dijelovima Ozirisova tijela, koje je Set raskomadao i sakrio nakon što ga je ubio. Izidin trud se isplatio i uspjela je u svom naumu. Pronašla je dijelove Ozirisova tijela, magijom ih je spojila i začela sina Horusa. Oziris je nakon toga bio primoran otići u Podzemlje, gdje je postao kralj mrtvih. U drugom dijelu mita, Izida štiti i sakriva sina dok ne postane dovoljno jak da osveti oca i zavlada Egiptom kao novi faraon.

S obzirom na navedeni mit, lako je shvatiti zašto se Izidu povezivalo s magijom te zašto ju se smatralo zaštitnicom mrtvih i faraona. Ona se ističe svojom mudrošću i lukavošću te se iskazuje kao vrsna čarobnica. Ona je ta koja štiti ljude nakon smrti i vodi pokojnika u svijet mrtvih. Kao Horusova majka, smatrala se i majkom živućega faraona, koji je bio simbolička inkarnacija Horusa. Kako je rasla njezina važnost, Izida se počela stapati i s drugim božanstvima. Neka od njih bile su božice Bastet, Nut, Renenutet i posebno Hator, od koje preuzima brojne ikonografske atribute i ostale karakteristike. To je dodatno naglasilo njezino povezivanje s majčinstvom, ali ju je dovelo i u vezu sa sferom ljubavi i seksualnosti.³

U Egiptu se Izida uglavnom prikazivala kao žena u dugoj haljini s krunom u obliku faraonskog prijestolja. Ponekad, posebice od vremena Novog Kraljevstva, prikazivala se i sa solarnim diskom i rogovima na glavi, što je preuzeto od božice Hator. U rukama bi držala *ankh* ili stabljiku papirusa, a kasnije i glazbalo sistrum, što također ukazuje na njezin

¹ Wilkinson 2003, 146.

² Plut. *Mor.* 5. 12-19.

³ Selem 2008, 14.

sinkretizam s Hator. Ponekad su na slikama i reljefima umjesto njezinih ruku prikazivana krila, a nerijetko se prikazivala i u obliku životinja poput jastreba, krave, krmače, škorpiona ili, pak, u obliku drveta.⁴

Božica se u drevnom Egiptu štovala u brojnim gradovima gdje su podizana svetišta njoj u čast, ali najpoznatije je ono izgrađeno na otoku File. Hram se počeo graditi u vrijeme dvadeset šeste dinastije, a većina je kompleksa izgrađena u ptolemejsko vrijeme. Neizbrisivi je trag na otoku ostavila i nekolicina rimskih careva, koji su podizanjem građevina i spomenika htjeli potvrditi svoju vlast nad Egiptom.

2.1.2. Izidin kult u grčko-rimskom svijetu

Egipatska religija došla je u kontakt s grčkom kulturom u vrijeme osvajanja Aleksandra Velikog. Vrijeme je to doticaja različitih kultura koje su međusobno utjecale jedna na drugu te stvaranja posve novih ideja i vjerovanja. Između ostaloga, egipatski su kultovi postali helenizirani i time puno prilagođeniji ukusu različitih naroda izvan samog Egipta. Na taj način, adaptirali su se za ekspanziju grčko-rimskim svijetom. Postepeno su se prihvaćali gotovo svugdje gdje je postojala helenistička kultura, a do Rima su došli otprilike u 2. stoljeću pr. Kr.⁵

U prvo vrijeme sljedbenici tih kultova bili su malobrojni, ali se sve promijenilo u 1. i posebice 2. stoljeću, kada su carevi počeli propagirati egipatske kultove i koristiti egipatska božanstva kao sredstva za jačanje svoje legitimacije. Naime, religijska je slika Carstva bila neizbježno povezana s vladarima. Osobna i politička vjerovanja careva utjecala su na religijske običaje u cijelom Carstvu, a careva je riječ imala odlučujuću ulogu u prihvaćanju ili odbijanju određenog božanstva, kulta ili religijske prakse. Takav je slučaj bio i s egipatskim kultovima pa tako i s Izidinim, koji se pokazao vrlo popularnim među mnogim carevima, unatoč nenaklonosti prvoga cara Augusta i njegovog nasljednika Tiberija.

Prema svemu sudeći, na Augustovu je politiku prema egipatskim kultovima u velikoj utjecao burni sukob Rima i Egipta, koji je obilježio njegov dolazak na vlast.⁶ Mladi je Oktavijan određeno vrijeme vjerojatno osjećao neku vrstu prezira prema svemu što se moglo povezati s njegovim neprijateljima Kleopatrom i Markom Antonijem pa tako i prema egipatskoj religiji, pogotovo prema njezinim aspektima koji su se u potpunosti kosili s rimskim vjerovanjima. Car je tako već u prvim godinama svoje vladavine pokrenuo

⁴ Wilkinson 2003, 148.

⁵ Boak 1921, 364.

⁶ Christodoulou 2015, 187.

repressivne mjere protiv egipatskih kultova te je u dva navrata zabranio štovanje egipatskih božanstava unutar pomerija. Ipak, njegovu vladavinu nisu obilježile samo mjere protiv egipatskih religijskih običaja i božanstava. Unatoč tome što August možda općenito nije previše simpatizirao egipatske kultove, pobrinuo se za obnovu hramova egipatskih božanstava izvan pomerija. Njegov nasljednik, Tiberije, zapamćen je po pokušaju potpunog brisanja egipatskih i židovskih religijskih običaja⁷, ali je već sa sljedećim carem, Kaligulom, počela rasti popularnost egipatskih kultova, koja je dosegla vrhunac s dinastijama Flavijevaca i Severa.

Već se prvi Flavijevac, Vespazijan, istaknuo kao veliki obožavatelj egipatskih kultova. Iako je vjerojatno uistinu štovao egipatske bogove radi osobnog interesa, on je ujedno bio i prvi car koji je osjetio da bi mu kultovi egipatskih božanstava mogli biti korisni i iz drugih, puno važnijih razloga. Naime, ovaj je car skromnog podrijetla shvatio da njegov položaj nije posve siguran te da mu je potrebna dodatna legitimacija, koju je pronašao u božanskoj potvrdi njegove vlasti. Iz tog je razloga po dolasku na vlast posjetio Serapisov hram i povezo se s tim bogom kako bi ojačao svoj položaj. Istu su politiku nastavili i njegovi nasljednici Tit i Domicijan, koji su se višestruko povezali s egipatskim kultovima. Gradili su i obnavljali hramove posvećene Izidi i Serapisu te su njihove kultove približili i brojnim članovima svoje obitelji. Svi oni tražili su potvrdu božanske naravi svoje vlasti po uzoru na „istočnjačke“ vladare te su u tim kultovima vidjeli priliku za promidžbu vlastite persone. Nakon Flavijevaca, tu su tradiciju nastavili i carevi iz dinastije Antonina i dinastije Severa.

Među rimskim carevima koji su s najvećim oduševljenjem prigrlili egipatske kultove, pogotovo Izidin kult, posebno se ističe car Komod. U carevoj biografiji, u *Historia Augusta*, vrlo je detaljno opisana Komodova fascinacija ovim božanstvom i njegovo entuzijastično sudjelovanje u svetkovinama posvećenim Izidi.⁸ Kao i u drugim aspektima njegovog života, Komod se ni u ovom slučaju nije suzdržavao te se ponovo pokazao kao veliki ekscentrik. U njegovoj biografiji piše da je Komod štovao božicu te da je u tome štovanju otišao toliko daleko da je obrijao glavu i nosio Anubisov kip tijekom svetkovina u čast Izidi.⁹ Naravno, i u tim je trenucima njegova problematična priroda izbijala na površinu, što se vidi iz tog istog teksta u kojemu se spominje da je car prilikom božičine svetkovine, Anubisovim kipom, koji je on sam nosio, udario ostale Izidine sljedbenike po glavi. Također se spominje i da je sljedbenike kulta silio da se češerima udaraju po prsima, što je izazivalo veliku bol, a za neke

⁷ Christodoulou 2015, 188.

⁸ *HA Comm.* 9.4-6.

⁹ *HA Comm.* 9.4.

je rezultiralo i smrću.¹⁰ Valja napomenuti da takvo ponašanje nije moralo ukazivati na njegovo satiriziranje kulta ili izrugivanje s vjernicima, jer se isti sadistički ispadi mogu vezati i uz druge aktivnosti u kojima je Komod sudjelovao, a za koje je poznato da su mu bile omiljeni izvor zabave, poput primjerice gladijatorskih borbi. Također, slično ponašanje bilo je prisutno i u njegovom doticaju s drugim „istočnjačkim“ i ostalim kultovima, koji su ga u istoj mjeri fascinirali, ali ih očito nije previše poštivao, kao ni išta drugo u svojoj okolini.

Kao veliki poklonik egipatskih kultura zapamćen je i Karakala, što je vidljivo i iz jednog aleksandrijskog natpisa na kojemu se uz njegovo ime pojavljuje epitet *Philoserapis*. Iako je bio znatno naklonjeniji Izidinom suprugu Serapisu, štovao je i Izidu. Dion Kasije piše o njegovoj posjeti Aleksandriji tijekom koje je boravio u Serapisovom hramu i o tome kako je Serapisu posvetio mač kojim je ubio svog brata Getu.¹¹ Važno je napomenuti i to da je Karakala dao sagraditi Serapisov hram na Kvirinalu, koji se svojim dimenzijama i položajem mogao mjeriti s Jupiterovim hramom na Kapitoliju. Poruka toga bila je vrlo jasna: egipatski je bog za Karakalu bilo jednako važan kao i Jupiter. Na taj način, egipatska su božanstva promaknuta u rang rimskih božanstava.¹² Kao što je već spomenuto, Karakala nije bio naklonjen samo Serapisu, već i Izidi, čiji je kult također promaknut u službeni. U carevom se životopisu, u *Historia Augusta*, spominje da je posvuda gradio veličanstvene hramove u čast Izidi te da je sudjelovao u njezinim svetkovinama s neviđenom posvećenošću.¹³

Interes za egipatske kulture počelo je postepeno opadati nakon dinastije Severa, a s vremenom ih je kršćanstvo posve potisnulo. Aleksandrijski su bogovi pali u zaborav i njihovi su kultovi zabranjeni.

Već je spomenuto da su egipatski kultovi, pa tako i Izidin, s dolaskom u grčko-rimski svijet doživjeli brojne promjene. Jedna od najvećih promjena koje su se dogodile, bila je zamjena Ozirisa Serapisom kao Izidinim primarnim partnerom. Uz to, Izida poprima brojna nova obilježja te se može reći da postaje sveopće i svemoćno božanstvo. Više nije bila samo zaštitnica mrtvih i faraona, već vladarica čitave zemlje, ona koja je uredila svijet i koja je uredila odnose između ljudi. Ona jamči plodnost zemlje, ljudima predaje znanja o svemu što im je potrebno za život, a naglašava se i njezina soteriološka, odnosno spasiteljska, narav. Smatralo se da je Izida isto božanstvo koje različiti narodi štuju pod različitim nazivima: kao

¹⁰ *HA Comm.* 9.6.

¹¹ Cass. Dio, 78.23.1-3.

¹² Selem 2008, 51.

¹³ *HA Carac.* 9.10.

Kibelu, kao Atenu, Artemidu, Afroditu, Prozerpinu, Cereru, Hekatu ili, pak, Belonu.¹⁴ Sukladno tome Izida dobiva epitet *myrionyma*, koji naglašava njezinu univerzalnu narav.

Uz te nove značajke, oblikovana je i nova Izidina ikonografija. Izida je tako u rimskom svijetu poprimila brojne karakteristike koje su ju učinile sličnom helenističkim božicama, ali je zadržala i neke stare, egipatske značajke koje su ju činile još privlačnijom i egzotičnijom za Grke i Rimljane. Izidin tradicionalni egipatski naglavak u obliku prijestolja pada u zaborav, a zamjenjuje ga niz novih kruna. Pojavljuju se razne varijacije kruna od lišća i cvijeća, primjerice kruna na kojoj se između dva klasa nalazi tipični egipatski simbol *ureus*, odnosno kobra. Pojavljuje se i njezina stara kruna s kravljim rogovima koji uokviruju sunčev disk. Još jedna od njezinih karakteristika postaje i šal s resama vezan u čvor na prsima. U rukama, između ostalog, često drži sistrum ili, pak, rog obilja i kormilo, kao zaštitnica pomoraca, Izida-Fortuna.

¹⁴ Apulej, *Metam.* XI, 5-6.

2.2. Izvori

Najviše podataka o Izidinom kultu u Gornjoj Panoniji nude epigrafski spomenici posvećeni božici. U provinciji je otkriveno osamnaest natpisa na kojima se spominje Izidino ime. Ti spomenici nerijetko upućuju na javno štovanje božice, a u određenim slučajevima ukazuju i na postojanje svetišta u kojima su bili izloženi. Osim toga, epigrafski su spomenici iznimno važni kao jedini izvor podataka o Izidinim štovateljima, odnosno o osobama koje su te spomenike dale podići. Na natpisima su ponekad navedene službe koje su ti pojedinci obavljali ili primjerice imena njihovih predaka. Čak i kada je sačuvano samo ime posvetitelja, ono je u određenim slučajevima dovoljno kako bi se odredio društveni položaj ili podrijetlo osobe.

Od velike su koristi i predmetni izvori, koji možda ne otkrivaju podatke o pojedinim Izidinim sljedbenicima, ali zato pružaju uvid u načine štovanja božice u provinciji. Veći kipovi ukazuju tako službeno štovanje božice dok, manji spomenici poput amuleta ili statueta upućuju na privatnu razinu vjere.

2.3. Stanje istraživanja

Izidin kult istaknuo se kao jedan od najraširenijih i najpopularnijih „orijentalnih“¹⁵ kultova na prostoru Rimskog Carstva te još i dan danas plijeni pozornost znanstvenika, kao što je nekad privlačio sljedbenike ove božice. Značajniji interes za „istočnjačke“, pogotovo egipatske kultove, javlja se početkom 20. stoljeća, a posebno raste od njegove druge polovice. Većina se znanstvenika bavila egipatskim kultovima općenito, a u njihovim se radovima Izida nije proučavala izdvojeno, već zajedno s ostalim božanstvima. Neki su znanstvenici usmjerili svoja istraživanja Izidinom kultu kao fenomenu, drugi su se posvetili proučavanju kulta na razini Carstva, dok su se treći usredotočili na proučavanje kulta u pojedinim provincijama. Znanstvenici se ipak najčešće bave spomenicima Izidinog kulta pronađenim na području država u kojima žive, čije se granice ne poklapaju s rimskom podjelom Europe na provincije. Taj je slučaj prisutan i u radovima o Izidinom kultu u Gornjoj Panoniji, jer najčešće obuhvaćaju samo spomenike koji su otkriveni u pojedinim današnjim državama, ignorirajući pritom ostale spomenike koji su pronađeni u provinciji.

Jedan od prvih ključnih radova posvećenih egipatskim kultovima na razini Rimskog Carstva, bio je korpus Ladislava Vidmana, *SIRIS* (1969).¹⁶ U tom kapitalnom djelu Vidman je obuhvatio sve dotad poznate epigrafske spomenike posvećene Izidi i njezinom mitološkom partneru Serapisu, uključujući i one iz Gornje Panonije.

Nekoliko desetljeća kasnije, svoj je rad objavila i Sarolta A. Takács. Njezina knjiga, objavljena 1995. godine,¹⁷ jedna je od najvažnijih studija o kultu Izide i Serapisa u Rimskom Carstvu. Takács je također opisala dolazak i širenje tih kultova Carstvom, a puno je pozornosti pridala i njihovoj prilagodbi rimskom ukusu i običajima. Bavila se rimskom politikom i proučavala stavove Rimljana prema „istočnjačkim“ kultovima te zakone kojima su se njihovo širenje i vjerski običaji mogli regulirati. Nadalje, autorica je kroz niz poglavlja ukratko predočila spomenike egipatskih kultova u rimskim provincijama. U svakom od poglavlja ukratko je pisala o povijesti pojedine provincije te izdvojila natpise posvećene Izidi i Serapisu, ne uključujući ostale spomenike.

2001. godine objavljen je jedan od ključnih radova za proučavanje egipatskih kultova, čiji je autor Laurent Bricault.¹⁸ U odnosu na znanstvene radove objavljene do tada, Bricaultovo djelo donosi puno detaljniji i iscrpniji pregled prihvaćanja egipatskih kultova u

¹⁵ Versluys 2013. - Termin „orijentalni“ u novijoj se historiografiji dovodi u pitanje, no budući da nema drugog prijedloga i dalje se koristi, ali s rezervom.

¹⁶ Vidman 1969.

¹⁷ Takács 1995.

¹⁸ Bricault 2001.

Rimskom Carstvu. Bricault je vrlo pregledno, koristeći se brojnim općim i regionalnim kartama, prikazao utjecaj egipatskih kultova na religijski život Carstva. U svaku od regionalnih karata autor je ucrtao najvažnije spomenike izidinskih kultova i ukratko ih je opisao. Ovaj jednostavni pregled iznimno je kvalitetno vrelo informacija te idealno polazište prilikom brojnih istraživanja.

Tijekom sljedećih godina, počevši od 2006. godine, održavale su se i konferencije posvećene Izidinom kultu. Svaka od njih popraćena je zbornikom radova čiji su urednici bili Laurent Bricault i Miguel John Versluys.¹⁹ Radovi objavljeni u tim zbornicima tematiziraju razne fenomene vezane uz Izidin kult i problematiziraju brojne ikonografske prikaze i spomenike posvećene božici u različitim dijelovima Rimskoga Carstva.

Bricault je 2008. godine pokrenuo i serijal *Bibliotheca Isiaca*.²⁰ Dosad su objavljena tri sveska, a u posljednja dva mu se kao urednik pridružio Richard Veymiers. U časopisima se objavljuju dosad neobjavljeni izvori koji potvrđuju egipatske kultove u grčko-rimskom svijetu te radovi brojnih stručnjaka koji se bave tom temom.

Za nastanak vrlo iscrpnog rada koji je nastao nekoliko godina kasnije, ponovno je bio zaslužan Laurent Bricault, zajedno s Efstathijom Dionysopoulou.²¹ Opsežno je to djelo u kojemu su obuhvaćeni svi grčki i latinski epiteti koji su se pridavali Izidi, Serapisu i Anubisu u grčko-rimskim izvorima.

Interes za Izidin kult u Gornjoj Panoniji bio je prisutan čak desetljećima prije nego što je ondje otkriven hram u jednom od najvećih centara Izidinog štovanja izvan Rima, Savariji. *Iseum Savariense* otkriven je u arheološkim iskopavanjima 1950-ih godina i označio je početak rasta interesa za Izidin kult na tom prostoru. Svakako se mora spomenuti mađarski egiptolog Vilmos Wessetzky, koji je imao ključnu ulogu u iskopavanjima, a pobrinuo se i za rekonstrukciju hrama. Kada se govori o radovima koji se bave egipatskim kultovima u Gornjoj Panoniji ili, pak, isključivo na mađarskom ili hrvatskom povijesnom prostoru, valja istaknuti njegovu knjigu objavljenu 1961. godine²² u kojoj je detaljno opisana povijest i prihvaćanje Izidinog kulta u Gornjoj Panoniji. U svom radu, koji je bio prvi u nizu *EPRO*, Wessetzky se nije bavio samo Izidinim, već općenito egipatskim kultovima u današnjoj Mađarskoj. Detaljno je opisao prihvaćanje tih kultova, religijske običaje te dotad pronađene spomenike.

¹⁹ Bricault & Versluys 2007, Bricault & Versluys 2010, Bricault & Versluys 2012, Bricault & Versluys 2014.

²⁰ Bricault 2008, Bricault & Veymiers 2011, Bricault & Veymiers 2014.

²¹ Bricault & Dionysopoulou 2016.

²² Wessetzky 1961.

Prvi rad hrvatskog autora na temu egipatskih kultova na hrvatskom povijesnom prostoru, koji obuhvaća i dio rimske provincije Gornje Panonije, bio je članak Petra Selega, *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku*, objavljen u Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu 1972. godine.²³ Selem je u svome djelu donio pregled spomenika po geopolitičkim cjelinama, ali i prvi pokušaj da se pojava egipatskih kultova na prostoru bivše Jugoslavije razmatra u kulturalnom i sociološkom kontekstu. Osim toga, njegov je rad ponudio i analize podataka o sljedbenicima tih kultova te razmatranje odnosa između egipatskih kultova i kultova autohtonih božanstava koji su u isto vrijeme bili prisutni na tom prostoru.

Nakon svog prvog rada o egipatskim kultovima, Selem se nastavio baviti tom temom te se sa svojim istraživanjima istaknuo kao vodeći autoritet za „orijentalne“ kultove hrvatskom povijesnom prostoru. U svojoj knjizi *Les religions orientales dans la Pannonie romaine - partie en Yougoslavie* (1980)²⁴, koja je tiskana kao 80. svezak u nizu *EPRO*, Selem se posvetio spomenicima egipatskih kultova na dijelu Panonije koji je bio u okviru bivše države. Osim analizom spomenika te povezivanjem prirode božanstava i njihove ikonografije, bavio se i proučavanjem vjernika, svećenika i svetišta.

U sljedećoj knjizi objavljenoj 1997. godine²⁵, Selem je obuhvatio sve dotad pronađene spomenike egipatskih kultova na hrvatskom povijesnom prostoru i sastavio vrlo detaljan katalog tih spomenika. Pisao je još o dolasku egipatskih kultova u Rim te o širenju tih kultova Carstvom. Posebnu je pozornost posvetio sljedbenicima Izide, Serapisa i ostalih „istočnjačkih“ božanstava. Bavio se njihovim podrijetlom, društvenim statusom i ostalim karakteristikama s ciljem boljeg razumijevanja njihovog štovanja.

Godine 1998. objavljen je zbornik radova *Religions and Cults in Pannonia*,²⁶ u kojemu je vrlo dobro prikazana slika religijskog života Panonije u antici. U tom nizu članaka brojni su autori pisali o štovanju različitih božanstava u panonskim gradovima. Iako se zbornik u cjelini bavi raznim aspektima rimske religije, a ne samo egipatskim, već i rimskim, autohtonim te ostalim „orijentalnim“ božanstvima, Izidin je kult jedna od glavnih tema brojnih članaka. Na kraju rada, urednici Zbornika su priložili i detaljan katalog spomenika sa slikama.

Na početku aktualnog stoljeća, mađarski su znanstvenici pokrenuli seriju *Aegyptus et Pannonia*.²⁷ Prvi je svezak objavljen 2002. godine, a iduća četiri sveska objavljena su 2005.,

²³ Selem 1972.

²⁴ Idem 1980.

²⁵ Idem 1997.

²⁶ Fitz 1998.

²⁷ Györy & Mráv 2002, Györy 2005, Györy 2006, Györy 2010, Györy & Szabó 2016.

2006., 2010., te 2016. godine. Većina članaka okupljena u tim svescima bavi se brojnim temama vezanim uz spomenike egipatskih kultova na prostoru Panonije. Mnoštvo je tekstova koji se bave različitim aspektima Izidina ili Serapisova kulta, ponekad i nadilazeći granice Panonije i obuhvaćajući puno širi prostor. Velik se broj članaka bavi upravo Izidinim kultom, koji je dosegno najveću popularnost u današnjoj Mađarskoj, a posebno su česta tema nova otkrića vezana uz Izidino svetište u Savariji.

Valja spomenuti i radove hrvatskog egiptologa Mladena Tomorada, koji je 2003. godine objavio iznimno važan tekst *Egipat u Hrvatskoj: egipatske starine u hrvatskoj znanosti i kulturi* (2003),²⁸ koji je bio rezultat njegova istraživanja o vezama Egipta i Hrvatske. U svome je radu pružio pregled svih egipatskih spomenika koji se čuvaju u hrvatskim muzejima i privatnim kolekcijama.

Najnovija istraživanja vezana uz egipatske kultove u Gornjoj Panoniji, su ona provedena u Varaždinskim Toplicama u razdoblju od 2011. do 2015. godine. Rezultate obavljenih iskopavanja u svojim su radovima izložile Dora Kušan Špalj i Dorica Nemeth Erlich. Autorice su 2015. godine objavile svoj zajednički rad,²⁹ a Kušan Špalj je dvije godine kasnije na istu temu napisala i članak objavljen u Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu.³⁰ Oba rada ukratko izlažu podatke o povijesti otkrivenog svetišta te o kultovima u svetištu. Svi novootkriveni spomenici detaljno su analizirani i uspoređivani s ostalim spomenicima sličnoga tipa, a analize su popraćene njihovim fotografijama.

Petar Selem i Inga Vilogorac Brčić objavili su *ROMIC II: Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia II*. 2018. godine.³¹ To je treći svezak korpusa spomenika „orijentalnih“ kultova s hrvatskog povijesnog prostora. Rad obuhvaća spomenike iz srednje i južne Dalmacije te Sjeverne Hrvatske.

Na temelju navedenoga može se uočiti da interes za Izidin kult i ostale egipatske kultove u Gornjoj Panoniji, ali i u Europi općenito, počinje rasti od druge polovice 20. stoljeća. Tada su se mnogi znanstvenici počeli baviti „orijentalnim“, odnosno egipatskim, kultovima i posvetili im brojne radove. Budući da nema puno pisanih izvora koji bi mogli pružiti više informacija o tim, uglavnom misterijskim kultovima, njihova su se istraživanja temeljila uglavnom na materijalnim spomenicima. Neki su ih znanstvenici analizirali samo u najkraćim crtama, dok su drugi ponudili njihove detaljnije opise. Taj dio istraživanja često je glavni, a ponekad i jedini dio njihovog rada. Mnogi od spomenutih radova sastoje se, stoga,

²⁸ Tomorad 2003.

²⁹ Kušan Špalj & Nemeth Erlich 2015.

³⁰ Kušan Špalj 2017.

³¹ Selem i Vilogorac Brčić 2018.

samo od kataloga spomenika te ih karakterizira nedostatak dublje analize rezultata postignutih istraživanjem. Većina se znanstvenika također zadržava na opisivanju dolaska i prihvaćanja kultova Izide, Serapisa i ostalih božanstava te ih se vrlo malo temeljitije bavi samim položajem kulta u Carstvu u vrijeme kada se kult njime već proširio. Osim toga, malo je znanstvenika fokusirano proučavalo sljedbenike egipatskih kultova. Uglavnom su ih analizirali pojedinačno, u sklopu istraživanja određenog spomenika. Ipak, situacija je u posljednjih nekoliko godina nešto bolja i javlja se sve više radova s inovativnim temama i težnjom da se naglase neki dosad slabije istraženi aspekti egipatskih kultova.

3. Središta Izidinog kulta u Gornjoj Panoniji

Drugo stoljeće poslije Krista razdoblje je rastućeg interesa za egipatske kultove na razini Rimskog Carstva, a taj je fenomen prisutan i u Gornjoj Panoniji. Zlatnim se dobom „orijentalnih“ kultova u Panoniji smatra kraj 2. stoljeća i 3. stoljeće, ali bi se prvi spomenici koji svjedoče o Izidinom kultu u Gornjoj Panoniji mogli datirati već u drugu polovicu 1. stoljeća. U te spomenike mogle bi se uvrstiti dvije svjetiljke iz Ptuja s Izidinim likom koje se često datiraju u vrijeme vladavine cara Klaudija³² ili, primjerice, mramorni oltar posvećen Izidi iz Savarije. S obzirom na to, moglo bi se reći da postoji mogućnost da su egipatski kultovi u Panoniju doprli počinje već u vrijeme Klaudijeve vladavine, bivaju zastupljeniji s vladavinom Flavijevaca, a svoj vrhunac dostižu za vrijeme dinastije Severa.

Osim carske promocije, koja je bila od osobite važnosti za prihvaćanje „orijentalnih“ kultova u svim dijelovima Carstva, zaslužni su bili i ljudi s puno manje utjecaja i moći. Njih nerijetko povezuju zajedničke profesije, koje uglavnom podrazumijevaju putovanja ili ih, pak, povezuje činjenica da su stranci, najčešće „istočnjačkog“ podrijetla. Radi se, dakle, ponajprije o trgovcima, pomorcima i vojnicima, posebice onima koji su podrijetlom iz istočnih dijelova Carstva ili onima koji su ondje često putovali i duže vrijeme živjeli. Trgovci su i pomorci s lakoćom mogli širiti svoja vjerovanja po lukama i trgovačkim središtima u kojima su pristajali, a vojnici s Istoka, čiji broj u 2. stoljeću poslije Krista sve više raste, ta su vjerovanja širili uz limes. Nije stoga nimalo iznenađujuća činjenica da je najviše potvrda egipatskih kultova pronađeno upravo u većim trgovačkim središtima i uz granice Carstva, dok se spomenici rijetko pojavljuju u mjestima koja nisu bila od veće trgovačke ili vojne važnosti. Za prihvaćanje egipatskih kultova, posebice Izidinog, posebno je važan bio i izravan italski utjecaj. Naime, egipatski su kultovi zaživjeli u Panoniji zahvaljujući blizini sjeverne Italije i prvo su se proširili uz rijeku Savu i u gradovima na Jantarnoj cesti.³³

Kada su se egipatski kultovi tek pojavili u Gornjoj Panoniji, naglasak je bio pretežito na privatnom aspektu vjere. Iako su se istovremeno štovali Izida i njen suprug Serapis, božičin je kult u početku bio znatno popularniji, a vjernici su od božice tražili pomoć u svakodnevnom životu. Prvi predmetni i epigrafski izvori to potvrđuju i ponajprije su izraz osobnog štovanja. Situacija se počela mijenjati u 3. stoljeću kada se Serapis počinje sve više isticati. Takva je promjena dijelom rezultat promocije „vojničkih careva“ koji su birali Serapisa kao svog zaštitnika, kao onog koji garantira bogatstvo i pobjedu Carstva, a u Serapisovom se kultu, kao i u Izidinom, sve više isticao politički aspekt. To se očituje i u

³² Tomorad 2018, 65.

³³ Mráv & Szabó 2016, 135.

izvorima. Dok su u prvo vrijeme puno češći bili predmeti i natpisi koji govore o privatnom kontekstu štovanja božice, kasnije je najviše spomenika posvećeno Serapisu i Izidi u političke svrhe, a podižu ih visoki državni službenici koristeći se pritom službenim formulama.³⁴ Za razliku od prvih spomenika koji se vežu uglavnom uz trgovačka središta uz Savu i Jantarnu cestu, ovi spomenici uglavnom potječu iz vojnih središta te s područja uz granice Carstva.

Broj spomenika Izidinog kulta u gradovima Gornje Panonije je podjednak. U svakome mjestu pronađeno ih je tek nekoliko. Karnunt bi se mogao izdvojiti kao mjesto s najviše predmetnih izvora, dok se Petovij, sa šest otkrivenih natpisa, ističe po najvećem broju epigrafskih izvora, ali su razlike u broju pronađenih spomenika u pojedinim mjestima uglavnom nezamjetne. Unatoč tome što se ne može izdvojiti nijedno središte koje bi se isticalo znatno većim brojem sačuvanih izvora, među njima se ipak mogu uočiti određene razlike. Naime, kada se promatra narav spomenika koji svjedoče o prisustvu egipatskih kultova, može se napraviti distinkcija između gradova koji se mogu smatrati većim središtima Izidinog kulta, gdje su postojale zajednice vjernika i hramovi posvećeni božici i drugim egipatskim božanstvima te onih mjesta u kojima su vjerojatno malobrojniji sljedbenici ta božanstva štovali tek u privatnim građevinama ili u hramovima posvećenim drugim bogovima. U Gornjoj Panoniji ostaci hramova posvećenih Izidi otkriveni su samo u Savariji i Skarbanciji, ali natpisi upućuju na postojanje još tri hrama posvećena Izidi ili, pak, njoj i njenom božanskom suprugu Serapisu, i to u Karnuntu, Petoviju i Sisciji.

Kao središte kulta u provinciji izdvaja se Savarija, današnji Szombathely. U tome je gradu otkriven najpoznatiji Izidin hram, jedan od dva u Gornjoj Panoniji koji su joj posvećeni. Uz to, u Savariji su otkriveni i vrlo vrijedni prikazi koji svjedoče o održavanju svečanosti u čast egipatskoj božici, a tamo je pronađen i jedan od najstarijih panonskih natpisa na kojemu se spominje Izidino ime.

Savarija je bila vojna kolonija nastala 43. godine, kada je car Klaudije u dolini potoka Perint i Gyöngyös naselio veterane *legio XV Apollinaris*. Smještaj Savarije bio je vrlo povoljan. Osim toga što se nalazila na Jantarnoj cesti, nalazila se i na sjecištu još tri važne ceste prema istoku, što ju je ubrzo pretvorilo u važno trgovačko središte. Napretku Savarije pomogla je i lokalna ekonomija, koja se temeljila na poljodjelstvu i obrtu, i koja je omogućila uzdizanje grada među najvažnije gradove u Gornjoj Panoniji. Glavni grad provincije i središte rimske administracije bio je Karnunt, ali je Savarija prema svemu sudeći bila *ara Augustorum*

³⁴ Mráv & Szabó 2016 , 135.

provinciae. Provincijska elita tu se sastajala svake godine kako bi potvrdila svoju odanost caru i Rimu te kako bi formulirala svoje interese. Tu je, dakle, bio provincijski *concillium*.³⁵

Iseum Savariense otkriven je u arheološkim iskopavanjima koja su trajala od 1955. do 1962. godine.³⁶ Mađarski egiptolog, Vilmos Wessetzky, prvi je na temelju otprije pronađenih spomenika ukazao na mogućnost postojanja Izidino g svetišta u Savariji. U iskopavanjima koje je financirala Mađarska akademija znanosti, svetište je ponovno ugledalo svjetlo dana nakon više stoljeća pod zemljom. Wessetzky je također bio zaslužan i za rekonstrukciju hrama, koji je vjerojatno bio manja replika *Iseum Campense* u Rimu.³⁷ Radilo se dakle o tipičnom rimskom hramu, čije su dimenzije bile 42x70 m. Kao i *Iseum Campense*, ovaj je hram izgrađen izvan pomerija. Svetište je najvjerojatnije izgrađeno 80-ih godina 2. stoljeća te je jedino velika kolonada naknadno dodana početkom 3. stoljeća, možda za vrijeme posjete cara Septimija Severa.³⁸ Osim Izidi, hram je bio posvećen i Serapisu, Anubisu i sfingama.

Postojanje hrama može se povezati s natpisom koji je 88 građana Savarije posvetilo neodređenim božanstvima, nazvanim *numina*. S obzirom na mjesto nalaza natpisa, može se pretpostaviti da se radi o Izidi i ostalim egipatskim božanstvima te da je jedini razlog za korištenje tog općenitog termina upravo taj što je natpis postavljen u samom hramu te su svi znali o kome se radi. Ista grupacija ljudi vjerojatno je činila i *collegium Isidis*, odnosno zajednicu Izidinih sljedbenika.³⁹ Osim tog natpisa, u Savariji su pronađena tri epigrafska spomenika na kojima se spominje Izidino ime te nekoliko predmetnih izvora koji nude vrlo važne i zanimljive informacije vezane uz štovanje ove božice u Gornjoj Panoniji.

Uz *Iseum Savariense*, zasad jedini otkriveni hram posvećen Izidi nalazi se u Skarbanciji, današnjem Sopronu. Kao i Savaria, Sopron je bio vojna kolonija, osnovana pred kraj Tiberijeve vladavine (14 - 37. g.). Grad je također ležao na Jantarnoj cesti pa ne iznenađuje činjenica da su većinu njegovog stanovništva činili trgovci i veterani.⁴⁰

Dugo se mislilo da u Skarbanciji nije postojao hram posvećen Izidi. Unatoč tome što je u gradu još 1856. godine otkriven monumentalni vapnenački oltar posvećen Izidi i Bubastidi, među znanstvenicima je prevladavalo mišljenje da u Skarbanciji nije bilo hrama posvećenog aleksandrijskoj božici.⁴¹ Tu je pretpostavku prvi iznio Vilmos Wessetzky, koji je smatrao da se oltar najvjerojatnije nalazio u privatnoj zgradi, odnosno u svetištu nekog drugog

³⁵ Takács 1995, 172.

³⁶ Mezős 2002, 129.

³⁷ Vörös 2007, 43.

³⁸ Fitz 1998, 95.

³⁹ Takács 1995, 172.

⁴⁰ Idem, 175.

⁴¹ Mráv & Gabrieli 2011, 201.

božanstva.⁴² Te su se tvrdnje ipak pokazale netočnima jer je *Iseum* u Skarbanciji na sveopće iznenađenje otkriven 2002. godine tijekom obnove benediktinskog samostana u Sopronu i to u neposrednoj blizini mjesta na kojemu je pronađen oltar posvećen Izidi i Bubastidi. Prilikom iskopavanja pronađena su još tri natpisa koja se mogu dovesti u vezu s Izidinim kultom, a to je važno otkriće još jedan od primjera učestale prakse izgradnje kršćanskih crkvi i samostana na mjestu nekadašnjih poganskih hramova.⁴³ Za sada je istražen samo mali dio hrama, 10% njegove površine, a i ti su ostaci velikim dijelom uništeni srednjovjekovnom i kasnijom gradnjom. Ipak, sam položaj hrama svjedoči da se ovo svetište izrazito razlikuje od Izidinih svetišta u Savariji ili Rimu. Naime, hram u Skarbanciji, za razliku od navedena dva Izidina svetišta, nije izgrađen izvan pomerija, već unutar gradskih zidina i to u blizini glavnog gradskog trga.⁴⁴ Na mjestu gdje je stajao *Iseum* pronađena su četiri natpisa koji govore mnogo o kulturnim praksama te o sljedbenicima božice u gradu.

Vrlo važno središte Izidinih kulta u Gornjoj Panoniji bio je i Karnunt (Bad Deutsch Altenburg), glavni grad provincije i središte rimske administracije. Bio je i vojno središte Gornje Panonije, a njegovo su stanovništvo, kao i u slučaju Skarbancije, činili uglavnom veterani i trgovci.⁴⁵ Karnunt je također ležao na Jantarnoj cesti, ali su u prihvaćanju egipatskih kultova vojnici imali puno značajniju ulogu od trgovaca. Kultovi Izide, Serapisa i ostalih egipatskih bogova potvrđeni su malo kasnije, u 2. i u 3. stoljeću, u vrijeme kada su ta božanstva već počela gubiti svoju vezu s izvornim kulturnim kontekstom, ali su postala poprilično važna za rimsku politiku.

Na temelju epigrafskih izvora može se zaključiti da je u Karnuntu postojao hram za koji nije posve sigurno je li bio posvećen samo Serapisu ili, pak, Izidi i Serapisu kao paru. U svakom slučaju, u ovome se hramu zajedno sa Serapisom sigurno štivala i Izida, što upućuje na postojanje veće zajednice njihovih vjernika u gradu. Ostaci hrama još nisu otkriveni.

Iako Karnunt prednjači po broju predmetnih izvora koji se mogu povezati s Izidinim kultom, u gradu su pronađena samo dva natpisa. Oba se mogu datirati u 3. stoljeće.

Među središtima Izidinih kulta u Gornjoj Panoniji svakako se ističe i Petovij, današnji Ptuj. Već je bilo govora o tome kako Petovij među gradovima u provinciji prednjači po broju epigrafskih izvora koji se vežu uz Izidin kult, a i o tome kako je u gradu vjerojatno postojalo Izidino svetište čiji ostaci još nisu otkriveni. Kao i brojni drugi gradovi u kojima su bili prisutni egipatski kultovi, Petovij je bio smješten na Jantarnoj cesti. Zbog te činjenice, kao i

⁴² Wessetzky 1961, 40.

⁴³ Tomorad 2018, 89.

⁴⁴ Mráv & Gabrieli 2011, 202.

⁴⁵ Takács 1995, 172.

zbog svog općenito povoljnog položaja, Petovij se istaknuo kao važno ekonomsko središte, možda i kao ekonomski najvažniji grad provincije.⁴⁶ Uz to, Petovij je bio važno vojno središte Gornje Panonije. U gradu se nalazio i središnji ured carine Ilirika, posebno važan zbog većeg broja Izidinih i Serapisovih sljedbenika koji su tamo radili.

Zaključak o postojanju Izidinih hrama u Ptujima temelji se ponajprije na pronalasku *tabula ansata* na području grada. Činjenica da su pronađene zavjetne pločice koje su se kvačile na zidove svetišta, smatra se dokazom da je ono ondje moralo postojati.⁴⁷ U potragu za petovijskim *Iseumom* prvi je krenuo ptujski župnik, Jurij Hauptmann, u 19. stoljeću. Njegovo istraživanje nije urodilo plodom, ali je nešto kasnije austrijski povjesničar Balduin Saria iznio svoju, vjerojatno točnu, pretpostavku o lokaciji Izidinih hrama. On je smatrao da *Iseum* valja tražiti na lokalitetu na Spodnjoj Hajdini. Zbog više razloga, posebnu mu je pozornost privukla tzv. *građevina W*. Naime, loše očuvani ostaci te građevine nalaze se u blizini za Izidin kult važnog carinskog ureda te u predgrađu grada, odmah pored hramova ostalih „istočnjačkih“ božanstava.⁴⁸ Iako se ova teza može činiti vrlo primamljivom, zbog nedovoljno dokaza koji bi potvrdili njezinu točnost, ipak se ne može definitivno ustvrditi je li se ondje doista nalazio hram posvećen Izidi i ostalim egipatskim božanstvima. Osim dvije tabule ansate, u Petoviju su pronađena još četiri epigrafska te dva predmetna izvora.

Više spomenika Izidinih kulta pronađeno je i u dva antička grada koja su se nalazila na hrvatskom povijesnom prostoru. Ti gradovi su bili Siscija, današnji Sisak, i *Aquae Iasae*, danas Varaždinske Toplice.

Siscija je dobila status kolonije 71. godine, za vrijeme cara Vespazijana. Ubrzo se pretvorila u važno vojno, ali i trgovačko središte Gornje Panonije. Siscia je bila i sjedište panonske flote, što ju je također učinilo mjestom života brojnih ljudi različitog podrijetla. U gradu su osim autohtonih stanovnika živjeli i mnogi veterani, Italici, Gali i „Istočnjaci“. Kao i u slučaju Petovija, postojanje Izidinih hrama u Sisciji može se pretpostaviti na temelju pronalaska *tabula ansata*. U Sisciji je pronađena samo jedna, no i to je više nego dovoljno da se ustvrdi postojanje sisačkog Iseja. Njegova lokacija, nažalost, još nije otkrivena. Osim *tabule ansate*, u Sisciji je otkriven i vapnenački žrtvenik te još dva predmetna izvora koja bi se uz određenu mjeru opreza mogla povezati s Izidinim kultom.

Drugo središte Izidinih kulta na hrvatskom povijesnom prostoru su Varaždinske Toplice. Ondje su pronađena dva natpisa koja se mogu dovesti u vezu s Izidinim kultom.

⁴⁶ Takács 1995, 177.

⁴⁷ Selem 2008, 243.

⁴⁸ Idem, 243.

Antičko naselje *Aquae Iasae* vrlo se rano zbog svog povoljnog položaja na cesti prema Petoviju te izvora termalne vode pretvorilo u popularno rimsko lječilište i svetište. U gradu je otkriveno više hramova u kojima su se štovala različita božanstva, između ostalih i Izida. Dugo nije bilo nikakvih spomenika koji bi ondje potvrdili Izidin kult, ali su u najnovijim arheološkim istraživanjima 2011. do 2015. godine⁴⁹ otkrivena dva spomenika, mramorni žrtvenik i reljef s natpisom, koja se mogu povezati s kultom aleksandrijske božice.

Po jedan je spomenik Izidinog kulta pronađen u sljedećim antičkim naseljima: Brigecij (današnji Komárom), Ad Statuas (Ács–Vaspuszta) i Solva (danas Ostrogon). Radi se o predmetnim izvorima, koji ne otkrivaju puno podataka važnih za razumijevanje izidinske kultne prakse na prostoru Gornje Panonije.

3.1 Predmetni izvori

Većina predmetnih izvora pronađenih u Gornjoj Panoniji veže se u privatni kontekst. To su spomenici uglavnom manjih dimenzija, koji su se nalazili u domovima izidinskih vjernika. Ipak, pronađeno je i nekoliko monumentalnih spomenika, koji su vjerojatno bili izloženi u hramovima posvećenim aleksandrijskoj božici.

Spomenici koji su zasigurno bili smješteni u Iseju, jesu reljefi s prikazima Izide i još nekih egipatskih i grčko-rimskih božanstava, otkriveni u Savariji. Na mramornom frizu prikazana je Izida sa Serapisom i svećenikom koji nosi Anubisovu masku (kat. br. 20). Prema svemu sudeći, ovaj reljef svjedoči o održavanju svetkovina u čast Izidi u Savariji. Naime, božanski par Izide i Serapisa poistovjećen je s iscjeliteljskim bogovima Higijejom i Asklepijem, a između njih stoji osoba odjevena u odoru rimskog zapovjednika s Anubisovom maskom na glavi. Figura u podignutim rukama drži kaducej i palmin list. Cijela scena odgovara jedinom sačuvanom opisu izidinskih svetkovinama, Apulejevom opisu, gdje svećenik s Anubisovom maskom te palminim listom i kaducejem u rukama predvodi povorku.⁵⁰ Drugi važan predmetni nalaz iz Savarije jest reljef s prikazom Izide, Sotis, Marsa i Herakla (kat. br. 21). Najvjerojatnije se odnosi na svečanost Nove godine koju Sotis simbolizira.⁵¹ U uokvirenom pravokutnom polju Izida se nalazi na sredini i sjedi na psu Sotisu. Na sebi nosi hiton i zagrnutu je ogrtačem. U desnici drži sistrum, a u lijevoj ruci posudu s voćem. S lijeve je strane, ponovno u uokvirenom polju, prikazan bog Mars, dok je na desnoj bočnoj strani spomenika prikazan nagi bradati Herkul koji se oslanja na toljagu.

⁴⁹ Kušan Špalj 2017, 255.

⁵⁰ Wessetzky 1961, 30.

⁵¹ Selem 2008, 56.

Ovaj je reljef posebno zanimljiv zbog činjenice da ta figura možda predstavlja cara Komoda, koji se dao prikazati kao Herkul⁵², što upućuje na vezu između cara i Izidinog kulta te ukazuje na mogući Komodov posjet Savariji u vrijeme izgradnje Izidinog hrama.

S Izidanim kultom mogao bi se povezati i mramorni reljef s natpisom otkriven u Jaškim Toplicama (kat. br. 32.). Ovaj je reljef nedvojbena bio smješten u hramu, ali je upitno je li jedna od prikazanih figura Izida ili možda neko drugo žensko božanstvo. Reljef, naime, prikazuje nekoliko ženskih figura. Kratki natpis donosi tek datum, odnosno podatak o trenutnim konzulima, Helviju Pertinaksu i caru Komodu, čije je ime naknadno uklonjeno. Na temelju toga, spomenik se može vrlo precizno datirati u lipanj 192. godine. Od likova koji su prikazani na reljefu prilično se lako mogu identificirati tri nimfe te božica Venera uz koju se nalazi leteći Amor. Posljednja bi, pak, figura mogla predstavljati Izidu-Fortunu ili njezinu svećenicu.⁵³ Naime, nabori na njezinoj haljini mogli bi se interpretirati kao izidinski čvor, a njezina neobična kruna podsjeća na tipičnu izidinsku krunu od kravljih rogova i sunčeva diska. Figura u svojoj desnoj ruci drži pateru iz koje izljuje žrtvu iznad plamtećeg žrtvenika, a u lijevoj ruci drži rog obilja, jedan od atributa Izide-Fortune. Unatoč svemu tome, ne može se sa sigurnošću tvrditi da se radi o Izidi ili njezinoj svećenici ponajprije zbog manjih oštećenja spomenika te zbog nešto slabije kvalitete izrade, ali zato što se neki od navedenih atributa pojavljuju i kod drugih božanstava. Kvaliteta izrade i ikonografske sličnosti s drugim reljefima s tog područja ukazuju na to da je ovaj vjerojatno bio proizvod neke domaće radionice.

Dijelom hramskog inventara mogle su bili i ženska glava pronađena u Sisciji te ženska glava iz Karnunta. Nijedan se od dva spomenika, međutim, ne može sa sigurnošću povezati s Izidanim kultom. Za mramornu glavu iz Siscije Rendić-Miočević i Petar Selem tvrdili su da možda predstavlja Izidu, njezinu svećenicu ili, pak, suprugu cara Komoda, Krispinu (kat. br. 30). Jedina poveznica s Izidom mogao je biti tek naglavak, odnosno dijadem, koji je izgubljen i ne zna se kako je izgledao. Prikaz ove mlade žene može se dovesti u vezu s Krispinom na temelju sličnosti između ovoga prikaza i drugih sačuvanih prikaza carice te ne bi bilo začuđujuće da je car, inače veliki obožavatelj istočnjačkih kultova, dao prikazati svoju ženu kao Izidu. U Karnuntu je, pak, pronađena glava od kamena za koju se pretpostavlja da prikazuje Izidu ili Izidinu svećenicu, a do se tog zaključka može doći na temelju krune u obliku polumjeseca i modija koji se nalazi na glavi ove figure (kat. br. 29).⁵⁴

⁵² Wessetzky 1961, 34.

⁵³ Kušan Špalj 2017, 295.

⁵⁴ Bricault 2001, 127.

Osim tih monumentalnih reljefa te ženskih glava pronađenih u Sisciji i Karnuntu, na prostoru gdje se nalazio *Iseum Savariense* pronađeni su i mramorna Serapisova glava, koja je vjerojatno bila dio zavjetnog kipića, te dva antefiksa ukrašena s reljefom maski.⁵⁵ S obzirom na mjesto nalaza, lako se može zaključiti da su ti predmeti bili dijelom hramskog inventara. Moglo bi se pretpostaviti i da je nekolicina artefakata iz Karnunta, poput reljefa s prikazom bika Apisa, također služila kao ukras u tamošnjem svetištu Izide i Serapisa.⁵⁶

Predmeti koji svjedoče o osobnoj razini štovanja uglavnom su kipići Izide-Fortune. Na mjestu današnjeg naselja Ács–Vaspuszta pronađena je jedna brončana statua koja potvrđuje ovaj sinkretizam (kat. br. 1). Ako se izuzme odlomljeni i izgubljeni predmet koji se nalazio u desnoj ruci statue, može se reći da je kipić dobro sačuvan. Božica je prikazana uspravno, odjevena u hiton i himation. Na njezinoj se glavi nalazi složena izidinska kruna koja se sastoji od mladog mjeseca i kravljih rogova koji uokviruju sunčevu ploču. U njezinim su rukama tipični simboli Izide-Fortune. U lijevoj je ruci rog obilja, dok se u njezinoj desnici vjerojatno nalazilo kormilo, koje nije sačuvano. Statueta se danas čuva u muzeju u Tati.⁵⁷ Jedini spomenik iz Solve koji se veže uz Izidin kult također je brončani kipić Izide-Fortune (kat. br. 8). I ovu statuu krase tipični izidinski naglavak sačinjen od polumjeseca, sunčevog diska i kravljih rogova. Božica stoji uspravno te se kao i na prethodnoj statui naslanja na ovoga puta sačuvano kormilo, dok u desnici drži rog obilja. Na sebi nosi hiton koji se veže u izidinski čvor pod njenim prsima, zbog čega su njezino lijevo rame i dio poprsja nagi. Na njezinim leđima nalaze se djelomično sačuvana krila. Statueta se datira u 2. ili 3. stoljeće.⁵⁸ Tri kipića Izide-Fortune pronađena su i u Karnuntu (kat. br. 5.), a tamo je pronađen i jedan kipić Izide Dojiteljice (kat. br. 4). Navedene statuete od bronce danas se čuvaju u *Museum Carnuntinum*.⁵⁹

U Brigeciju je pronađeno, pak, brončano poprsje Izide-Fortune (kat. br. 7). Spomenik je odlično sačuvan te su oštećeni samo desno oko i gornji dio božičine krune, sačinjene od kravljih rogova i sunčevog diska. Božica je prikazana s kovrčavom kosom koja je razdijeljena na tjemenu i pada niz vrat na njezina ramena. Nabori na njezinoj haljini jednostavni su i usporedni, a tkanina se na grudima skuplja u izidinski čvor, koji dodatno potvrđuje da se radi o Izidi. Spomenik je nastao u 2. ili 3. stoljeću.⁶⁰

⁵⁵ Fitz 1998, 96.

⁵⁶ Idem, 39.

⁵⁷ Wessetzky 1961, 30.

⁵⁸ Mráv & Szabó 2016, 138.

⁵⁹ Bricault 2001, 127.

⁶⁰ Mráv & Szabó 2016, 138.

U Karnuntu, ili pak u blizini grada, otkriveno je i desetak amuleta s prikazom Izide i Harpokrata (kat. br. 6). Datiraju se u 2. ili 3. stoljeće i vjerojatno su bili proizvod lokalnih panonskih radionica, odnosno, jedne radionice. Svi su amuleti visoki samo nekoliko centimetara i izrađeni su od srebra. Jedan od njih je pozlaćen, ali se osim toga previše ne razlikuju. Svi prikazuju božicu i njezinog sina jedno uz drugo u stojećem položaju. Zbog stilizacije i oštećenosti ovih malih spomenika teško se razaznaju detalji. Uz likove božanstava, pogotovo uz Harpokrata, često su prikazane životinje, najvjerojatnije pas, kornjača ili sokol. Izida na većini ovih prikaza u ruci drži rog obilja. Krune na njihovim glavama vrlo su stilizirane te izgledaju tek kao obično perje, što ukazuje majstorovo slabije poznavanje tipičnih naglavaka s kojima su se egipatska božanstva prikazivala. Ovi su amuleti posebno važni jer predstavljaju odmak od uobičajenih prikaza Izide Dojiteljice i malog Harpokrata. Naime, radi se o vrlo rijetkom primjeru prikaza na kojima Izida i Harpokrat stoje zajedno i podjednake su veličine.⁶¹ Ovi maleni amuleti također su bili namijenjeni štovanju egipatskih božanstava u privatnom kontekstu.

U grobištu na Spodnjoj Hajdini pronađena su dva predmetna izvora koja isto upućuju na osobnu razinu šovanja. To su dvije svjetiljke od pečene gline s reljefom Izidinog poprsja (kat. br. 15 i 16). Na obje je svjetiljke božica prikazana s tipičnom izidinskom krunom sačinjenom od mladog mjeseca koji uokviruje sunčev disk. S obzirom na vrlo slične prikaze božice na obje svjetiljke te na lošiju kvalitetu njihove izrade, moglo bi se zaključiti da su obje proizvod iste lokalne radionice. Vjerojatno se radilo o jeftinijim dekorativnim elementima kakve su si mogli priuštiti i siromašniji vjernici. Uz jednu od svjetiljki, u grobu je pronađen i novac cara Klaudija, ali to ipak ne pomaže u njihovoj dataciji. Naime, u grobove se često stavljao stariji novac, a ne onaj koji je u tom trenutku bio u uporabi.⁶²

Od manjih predmetnih izvora koji su ukrašavali domove božičinih sljedbenika, valjalo bi spomenuti i još jedan spomenik pronađen u Sisciji. To je gema od crnog jaspisa na kojoj je prikaz žene za koju je Mladen Tomorad pretpostavio da je Cerera ili Izida (kat. br. 31).⁶³ Gema je vjerojatno nastala u 1. stoljeću.

⁶¹ Veymiers & Bricault 2006, 313.

⁶² Selem 2008, 79.

⁶³ Tomorad 2017, 81.

3.2. Raščlamba epigrafskih izvora

3.2.1. Natpisi o prinosima s posvetom

Među natpisima se posebno ističe onaj iz Savarije, čiji se tekst nalazi na povećem mramornom oltaru (kat. br. 17). Spomenik se smatra jednim od najranijih panonskih s posvetom Izidi. Moglo bi ga se datirati već u drugu polovicu 1. stoljeća, iako je vrlo moguće da je nastao i stotinjak godina kasnije. Dedicant tog natpisa je Tiberije Barbije, visoki službenik iz Savarije. Radi se o pojedincu koji je pripadao uglednoj trgovačkoj obitelji iz Akvileje, koja je doselila u Savariju te je ondje nastavila prosperirati.⁶⁴ Vrlo je moguće da je to jedna od obitelji koje su doselile u Gornju Panoniju iz sjeverne Italije, nastavivši i tamo štovati egipatske kultove. Nije posve jasan razlog njegove posvete ili razlog njegova interesa za Izidin kult, ali valja istaknuti da je u ovome slučaju promicatelj Izidinoz kulta bio dekurion, kvestor, duumvir i pontifeks, odnosno prvi čovjek rimske uprave.⁶⁵

Nadalje, u Savariji je pronađen i jedan zavjetni natpis na bazi vapnenačkog kipa (kat. br. 18). Baza kipa je prilično oštećena, ali se s njene obje strane svejedno razaznaju uredno uklesani reljefi. Na lijevoj je strani prikazana vjerojatno kruna s vrpcom, dok se s desne strane nazire jedva prepoznatljiva figura djeteta koja predstavlja Harpokrata. Može ga se prepoznati po njegovoj tipičnoj pozi, odnosno prstu koji je prislonjen na usne. Ispod te figure nalazi se prikaz Izidinoz svećenika, koji nosi Anubisovu masku. Ovo je jedan od tri spomenika u Gornjoj Panoniji na kojima se pojavljuje taj, prema svemu sudeći, iznimno važan motiv. Tekst natpisa je posebno važan ponajviše zbog posvetitelja natpisa. Naime, dvojica posvetitelja, Kvint Julije Moderat i Kvint Julije Belik, bili su Izidini svećenici te su najvjerojatnije bili rođaci, kao što se može zaključiti iz njihovog gentilicija. Ako su bili otac i sin, što je vrlo moguće, moglo bi se govoriti o prenošenju svećeničke dužnosti unutar obitelji, tj. o njezinom nasljeđivanju.⁶⁶ Spomenik se datira u razdoblje između 1. polovice 2. stoljeća i 1. polovice 3. stoljeća.

U Savariji je pronađen i natpis na dijelu zida od bijelog mramora koji se može datirati u prijelaz iz 2. u 3. stoljeće (kat. br. 19). Tekst natpisa slabo je sačuvan i jedina riječ koja se može pročitati ne otkriva puno podataka. Natpis je smješten između dva uokvirena prikaza božice Viktorije od kojih je očuvan samo onaj s desne strane. Viktorija je prikazana s krilima i nagim gornjim dijelom tijela, dok joj je tijelo od struka naniže pokriveno. Pretpostavlja se da je natpis bio uklesan na zidu Izidinoz hrama.

⁶⁴ Takacs, 174.

⁶⁵ Selem 2008, 249.

⁶⁶ Idem, 59.

U Skarbanciji je pronađen žrtvenik od vapnenca koji se datira u razdoblje između 101. i 150. godine (kat. br. 25.). Tekst natpisa na spomeniku nalazi se u uokvirenom natpisnom polju i sačuvan je gotovo u cijelosti. Djelomično je oštećeno samo dedikantovo ime. Natpis je Izidi i Ozirisu posvetio Izidin svećenik, Domacije Ingen, pripadnik ugledne i dobrostojeće obitelji trgovaca.⁶⁷ Ovaj je spomenik posebno važan jer je se radi o jedinom natpisu u Gornjoj Panoniji na kojemu se uz Izidino ime pojavljuje i Ozirisovo te kao takav pokazuje da se u Skarbanciji uz Izidu štovao njezin izvorni partner.

Među novijim spomenicima iz Skarbancije, otkrivenim 2002. godine, pronađen je i vrlo oštećeni žrtvenik od vapnenca (kat. br. 27). Lijeva i desna strana žrtvenika ukrašene su reljefima koji predstavljaju predmete, odnosno simbole koji se često vežu uz štovanje Izide. S desne je strane spomenika prikazan sistrum, dok je s lijeve strane guska, životinja koja se često prinosila kao dar za aleksandrijsku božicu.⁶⁸ Iz teksta natpisa mogu se razaznati tek posveta Izidi Uzvišenoj i nepotpuno ime posvetitelja, čija je obitelj građansko pravo dobila za cara Tiberija. Riječ je o pojedincu po imenu Tiberije Julije Ambi[—]. Oštećeni kognomen možda je glasio Ambisav ili Ambidrav.⁶⁹ Uz njegovo se ime na spomeniku pojavljuje i također oštećeno žensko ime njegove kćeri, supruge ili možda oslobođenice, koje je najvjerojatnije glasilo Julija. Žrtvenik se može datirati u drugu polovicu 1. stoljeća.

U Karnuntu je pronađena ploča koja je možda bila dio arhitekture hrama (kat. br. 3). Moguće je da je tekst bio uklesan na zid svetišta koje je najvjerojatnije bilo posvećeno Serapisu i Izidi. Osim toga što tekst natpisa upućuje na postojanje hrama posvećenog egipatskim božanstvima u gradu, a s time i na postojanje veće zajednice njihovih sljedbenika (*collegium Isidis*)⁷⁰, ovaj je natpis posebno važan i zbog dovođenja kulta Izide i Serapisa u vezu s onim carskim. Naime, dedikant je bio visoki rimski dužnosnik, zapovjednik 14. legije, Publije Kornelije Anulije, koji se u ime cara Karakale i njegove majke Julije pobrinuo za obnovu svetišta. Time je širio tada popularnu i uobičajenu politiku povezivanja cara i njegove obitelji s „istočnjačkim“ božanstvima. Zahvaljujući carevom imenu koje se na spomeniku navodi zajedno sa svim njegovim dotadašnjim ratnim pobjedama i titulama, natpis se može vrlo precizno datirati u 213., odnosno, 214. godinu.

U Petoviju je pronađen i mramorni žrtvenik koji svjedoči o važnoj ulozi koju se imali carinski službenici kada je u pitanju prihvaćanje Izidinog kulta (kat. br. 10). Žrtvenik je pronađen još 1852. godine i može se datirati u razdoblje između 131. i 170. godine. Prilično je

⁶⁷ Glavičić & Miletić 2011, 123.

⁶⁸ Mráv & Gabrieli 2011, 238.

⁶⁹ Idem, 218

⁷⁰ Fitz 1998, 38.

oštećen i očuvan je samo tekst u gornjem dijelu natpisnog polja. Dedikant natpisa, čije ime nije sačuvano, podigao je spomenik za Frukta, pojedinca koji je bio u službi Kvinta Sabinija Verana. Natpis sadrži posvetu Izidi Tisućuimenoj. Iako je to jedan od božičinih karakterističnih pridjevaka, koji ističe njezin univerzalni karakter, valja istaknuti da se taj epitet rjeđe pojavljuje na rimskim natpisima, za razliku od grčkih, gdje je puno učestaliji.⁷¹

U Petoviju su pronađene i dvije *tabule ansate*, koje kao što je već rečeno, ukazuju na postojanje Iseja. Prva, neznatno oštećena *tabula ansata*, donosi kraći natpis s posvetom Izidi u uokvirenom natpisnom polju (kat. br. 13). Dedikant Apolinar najvjerojatnije je bio neslobodnog statusa, a podrijetlom je bio iz istočnih provincija. Do tog se zaključka može doći samo na temelju njegova imena jer tekst natpisa ne nudi puno podataka o posvetitelju ili specifičnijem razlogu posvete. Spomenik se može datirati u drugu polovicu 2. stoljeća.⁷²

U Sisciji je pronađen mali žrtvenik od vapnenca koji se datira u razdoblje između 171. i 303. godine (kat. br. 22). Natpis posvećen Izidi Uzvišenoj ne može se pročitati u cijelosti jer nedostaje donji dio teksta. Osim posvete, nazire se još nepotpuno ime posvetitelja, Publija Antonina, čiji kognomen nije sačuvan. Važnija od sadržaja ovog kratkog natpisa je ikonografija spomenika. Desna bočna strana žrtvenika ukrašena je reljefom Anubisa, odnosno Izidiniog svećenika koji nosi Anubisovu masku, dok je s lijeve strane prikazana vitica vinove loze.⁷³ Ovo je jedan od tri izrazito vrijedna prikaza svećenika s Anubisovom maskom pronađenih u Gornjoj Panoniji. Sličan je reljef pronađen i u Savariji, gdje se takav lik svećenika s istom maskom te kaducejem i palminim listom u rukama ističe kao središnja figura u slavlju Izidine svetkovine. S obzirom na višestruko pojavljivanje ovog motiva na panonskim spomenicima te zbog njegovog pojavljivanja u Apulejevom opisu u *Metamorfozama*, može se zaključiti da su se procesije sa svećenicima prurušenima u Anubisa odvijale tijekom Izidinih svetkovina u Petoviju.

U Varaždinskim Toplicama otkriven je mramorni žrtvenik posvećen Uzvišenima Izidi i Serapisu (kat. br. 28). Žrtvenik je vrlo dobro očuvan i specifičan po tome što je na njegovoj prednjoj i stražnjoj strani uklesan isti tekst. Bočne su strane žrtvenika ukrašene reljefima kantara s viticama loze. Spomenik su iscjeliteljskim božanstvima Izidi i Serapisu posvetili Gaj Valerije Prisk i njegova supruga Katienija Fortunata, vjerojatno nakon ozdravljenja u toplicama. Budući da se radi o paru koji je inače živio u Petoviju, može se zaključiti da su u Jaške Toplice otputovali upravo radi izvora ljekovite vode. Dedikant je vjerojatno bio

⁷¹ Selem 2008, 61.

⁷² Fitz 1998, 105.

⁷³ Idem, 38.

oslobođenik ugledne obitelji Valerija. Riječ je o obitelji čiji su se članovi u 1. stoljeću doselili u Petovij te su tamo tijekom 2. stoljeća obnašali najistaknutije gradske funkcije.⁷⁴ Gaj Valerije Prisk bio je sevir Augustal, dakle svećenik koji je brinuo o carskom kultu. Ako se uzmu u obzir služba posvetitelja kao i pridjevak *Augusti*, koji se pojavljuje uz imena Izide i Serapisa, može se zaključiti da je jedan od razloga podizanja spomenika bila i carska promidžba kulta ovih božanstava. Valja pridati pozornost i posljednjoj riječi na spomeniku, koja se pojavljuje odmah nakon imena dedikantove supruge. Riječ *Oricclio* nepoznatog je podrijetla i možda je samo lokalna verzija riječi suprug, a možda se radi i o njezinom autohtonom imenu.⁷⁵ Žrtvenik se datira u kasno 2. stoljeće.⁷⁶

3.2.2. Natpisi o prinosima s posvetom prema zavjetu

Već spomenuti oltar posvećen Izidi i Bubastidi, pronađen je prije nešto više od 150 godina te se dugo mislilo da je jedini spomenik Izidinog kulta u Skarbanciji (kat. br. 24). Na vrhu ovog vapnenačkog oltara, koji se može datirati u razdoblje između druge polovice 1. i druge polovice 2. stoljeća, smještena je žrtvena posuda. Na lijevoj strani oltara prikazani su mladi mjesec te krava, Izida ili Hator. Reljef koji se nalazio s desne strane vrlo je oštećen, ali je tekst natpisa u potpunosti očuvan. Zavjetni je natpis egipatskim božicama Izidi Uzvišenoj i Bubastidi posvetio Gaj Pomponije Filin, oslobođenik Pomponija Severa. S obzirom na ime dedikanta te sadržaj natpisa i reljefe kojima je ukrašen oltar, postoji mogućnost da je posvetitelj bio „istočnjačkog“ podrijetla.⁷⁷ Zbog reljefa Izide-Hator te zbog posvete Izidi i Bubastidi, božici koja nije bila posebno popularna u Rimskom Carstvu, nije teško zamisliti da je Gaj Pomponije Filin mogao biti pojedinac iz istočnih dijelova Carstva, možda čak iz Egipta, koji je zadržao svoja vjerovanja i nakon napuštanja svog doma te dolaska u Gornju Panoniju.⁷⁸

Nadalje, u Skarbanciji je otkriven i žrtvenik od vapnenca koji se datira u razdoblje između 51 i 150. godine, slično kao i oltar posvećen Izidi i Bubastidi (kat. br. 26). Rubovi žrtvenika su oštećeni, ali se tekst natpisa u uokvirenom, udubljenom natpisnom polju može u potpunosti iščitati. Ovaj zavjetni natpis s posvetom *pro se et suis*, Izidi je posvetila žena po

⁷⁴ Selem & Vilogorac Brčić 2018, 36.

⁷⁵ Idem, 36.

⁷⁶ valja napomenuti da je u Varaždinskim Toplicama otkriven i žrtvenik posvećen samo Serapisu Svetom (EDH 74973)

⁷⁷ Wessetzky 1961, 39.

⁷⁸ Idem, 39.

imenu Klaudija Severa.⁷⁹ Važnost natpisa leži upravo u činjenici da se žena pojavljuje kao samostalni dedikant što je prilično rijetko, posebice na prostoru Gornje Panonije, gdje je pronađen još samo jedan spomenik na kojemu žena samostalno posvećuje Izidi. Riječ je o *tabuli ansati* iz Siscije, čiji je dedikant bila Izidina sljedbenica Volcenija Maksima.

U Karnuntu, na mjestu gdje su nekoć bile terme, otkriven je dobro očuvan žrtvenik od vapnenca (kat. br. 2). Tekst natpisa može se pročitati gotovo u cijelosti, a oštećeno je samo krunište i dio natpisnog polja na kojemu je pisalo ime posvetitelja. Bočne strane žrtvenika ukrašene su reljefima kratera iz kojih se pružaju listovi bršljana. Iako je dedikantovo ime izbrisano, sačuvana su imena njegove supruge Fabije Ticijane i sina Ticijana, koji su zajedno s njim ispunili zavjet i posvetili žrtvenik Serapisu, Izidi i ostalim bogovima. Ovaj spomenik posebno je važan nalaz jer služi kao jedan od primjera u Gornjoj Panoniji koji ukazuju na vezu između kulta Izide i Serapisa te iscjeliteljstva. Već je spomenuto da je oltar pronađen u karnunskim termama što se vrlo lako može povezati s važnošću vode za kult ovih božanstava, pogotovo kad je u pitanju njezina uloga u procesu iscjeljenja.⁸⁰ Lako se stoga može doći do zaključka da su članovi ove obitelji bogovima posvetili žrtvenik iz zahvalnosti, vjerujući da su im Izida i Serapis pomogli kako bi netko od njih ozdravio.

U Petoviju je otkriven danas izgubljeni žrtvenik koji se datira u drugu polovicu 2. stoljeća (kat. br. 9). Tekst njegovog natpisa nudi rijetke informacije o Izidinom svećenstvu u Gornjoj Panoniji te o mogućim specifičnostima vezanima uz svećeničku službu. Rob Marcijal posvetio je žrtvenik Izidi Uzvišenoj, ali se u tekstu spominje još nekoliko osoba: dvojica carinskih službenika te dvojica Izidinih svećenika. Marcijal napominje da je zamjenik Firmina, koji je bio blagajnik Kvinta Sabinija Verana, zakupnika iliričke carine. Sigurno se može reći da je dedikant bio Izidin sljedbenik, ali moguće je da su to bili i Firmin te Kvint Sabinije Veran, čije se ime pojavljuje na još jednom spomeniku posvećenom Izidi te na petovijskim spomenicima posvećenim Mitri, što ukazuje na njegovu sklonost „istočnjačkim“ kultovima.⁸¹ Uz njih trojicu, na spomeniku se spominju i svećenici Tit Flavije Marcijal te njegov sin Flavije Marulin, kojima je Marcijal žrtvenik namijenio kao poklon. Upravo je zbog tih pojedinaca ovaj spomenik iznimno važan. Naime, činjenica da se radi o ocu i sinu koji su obnašali svećeničku dužnost možda ukazuje na mogućnost da je svećenička čast bila nasljedna. Primjeri poput ovog nisu zabilježeni u Italiji pa je moguće da je u pitanju običaj koji je bio prisutan samo na ovom prostoru. S druge strane, činjenica da su bliski srodnici u

⁷⁹ Mráv & Gabrieli 2011, 201.

⁸⁰ Takács 1995, 176.

⁸¹ Selem 2008, 58.

isto vrijeme bili Izidini svećenici može biti tek puka slučajnost. U svakom slučaju, spomen dvojice svećenika svakako potvrđuje da je u gradu postojao *Iseum*.⁸²

Nadalje, iz Petovija je i natpis zabilježen na izgubljenom bazi kipa (kat. br. 11). Teško ga je datirati te se može ustvrditi samo da je nastao u periodu između 1. i 3. stoljeća. Tekst natpisa u potpunosti je sačuvan, ali ne otkriva puno značajnih podataka. Nudi tek kratku posvetu Izidi Uzvišenoj, kojoj je Viktorin podigao kip s podnožjem kao zavjetni dar. S obzirom na imensku formulu, može se zaključiti da je dedikant najvjerojatnije bio rob.⁸³

U Petoviju je pronađen i mramorni žrtvenik, koji je dao podići dedikant iz viteškog staleža, Gaj Ulpije Aurelije Gajan (kat. br. 12). Spomenik se datira u 2. ili 3. stoljeće i slabo je očuvan, ali se tekst natpisa može u potpunosti iščitati. Dedikant ističe da je rado i prema zaslugi ispunio svoj zavjet te da je žrtvenik posvećen Izidi Pobjedničkoj i Serapisu podigao kao zahvalu za njegov spas i spas njegove obitelji. Iako ovaj natpis ne otkriva puno podataka o posvetitelju, njegovo se ime može povezati s drugim natpisima koji donose više podataka o tom pojedincu.⁸⁴ Naime, osoba istog imena bila je Mitrin sljedbenik i obnašala je dužnost predstojnika prometa, a pojavljuje se i u Egiptu kao *iuridicus Alexandriae*. Taj je podatak osobito važan jer se interes za egipatske kultove kod ovoga pojedinca najvjerojatnije javio upravo za vrijeme njegova života u Aleksandriji. Moguće je da se susreo s Izidininim kultom tijekom obavljanja službe u Egiptu i potom doveo sa sobom novu vjeru u Panoniju.⁸⁵ Ovaj je natpis zanimljiv i zbog pridjevka *Pobjednička* koji se na njemu pojavljuje uz Izidino ime. To je jedini spomen navedenog epiteta, koji se često javlja uz Serapisovo ime, a vrlo rijetko uz Izidino, u dunavskim provincijama.⁸⁶

Druga od dvije *tabule ansate* pronađene u Petoviju sadrži posvetu prema zavjetu (kat. br. 14). *Tabula ansata* prilično je loše očuvana. Desni je dio pločice izgubljen i tekst nije sačuvan u cijelosti. Mogu se iščitati samo posveta Izidi i nepotpuno ime posvetitelja. Tekst natpisa toliko je oštećen da je teško ustvrditi koliko je dedikanata. Možda je riječ samo o jednoj osobi, ali moguće je da se radi i o dva pojedinca, Valeriju i Publiju.⁸⁷ Kao i prva *tabula ansata* iz Petovija, i ova bi se mogla datirati u drugu polovicu 2. stoljeća.

Tabula ansata pronađena u Sisciji puno je bolje očuvana od onih u Petoviju (kat. br. 23). Zavjetni je natpis Izidi Uzvišenoj posvetila žena po imenu Volcenija Maksima. Ova je

⁸² Takács 1995, 167.

⁸³ Selem 2008, 62.

⁸⁴ CIL III 4802, CIL V 5797

⁸⁵ Tomorad 2018, 87.

⁸⁶ Takács 1995, 168.

⁸⁷ Selem 2008, 63.

tabula ansata posebno važna jer je to tek drugi spomenik u Gornjoj Panoniji na kojemu se ženska osoba pojavljuje kao samostalni posvetitelj. Osim toga, uz ovaj se spomenik veže i osobito zanimljiva priča. Naime, povod za posvetu Izidi bilo je njezino ukazanje dedikantici, koje se očituje iz formule *ex visu*.⁸⁸ Može se pretpostaviti da je prilikom tog ukazanja aleksandrijska božica sljedbenici zapovjedila izvršavanje zavjeta, koji je ona potom rado ispunila. Spomenik se datira u kraj 1., odnosno početak 2. stoljeća i danas se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

⁸⁸ Selem & Vilogorac Brčić 2018, 40.

4. Sljedbenici Izidinog kulta u Gornjoj Panoniji

Na gornjopanonskim spomenicima posvećenim egipatskoj božici zabilježena su imena dvadeset sedam pojedinaca. U Karnuntu su božici posvetili nepoznati dedikant, njegova supruga Fabija Tacijana i njihov sin Tacijan, a posvetio joj je i Publije Kornelije Anulije. Na petovijskim je natpisima zabilježeno najviše pojedinaca koji su štovali Izidu, iako se to ne može sa sigurnošću tvrditi za sve čije se ime pojavljuje na tamošnjim spomenicima. Božicu su sigurno štovali Marcijal, Tit Flavije Marcijal, Flavije Marulin, Frukt, Viktorin, Gaj Ulpije Aurelije Gajan, Apolinar te Valerije Publije, odnosno, dvojica muškaraca, Valerije i Publije. Osim njih, Izidini su poklonici vjerojatno bili i Firmin te Kvint Sabinije Veran, koje Marcijal spominje na žrtveniku koji je posvetio. Od Izidinih sljedbenika u Savariji, ostala su sačuvana samo imena Tiberija Barbija te svećenika Kvinta Julija Belika i Kvinta Julija Moderata. U Skarbanciji su božicu štovali Gaj Pomponije Filin, Domacije Ingen, Klaudija Severa te Tiberije Julije Ambi[—] i Julija. U Sisciji su Izidi posvetili, pak, Publije Antonin i Volcenija Maksima, dok su joj u Varaždinskim Toplicama žrtvenik podigli Gaj Valerije Prisk i supruga Katienija Fortunata.

Natpisima u Gornjoj Panoniji sigurno je potvrđeno, dakle, postojanje najmanje dvadeset i četvero sljedbenika Izidinih kultova u provinciji. Taj bi broj mogao biti i veći ako bi se u obzir uzeo i slučaj iznimno oštećenog spomenika iz Petovija za koji se ne može utvrditi je li u tekstu natpisa ime samo jednog ili više dedikanata. Također, Izidinih sljedbenicima u provinciji mogla pridružiti i dvojica pojedinaca čija se imena pojavljuju na natpisima posvećenim božici iako oni sami nisu dedikanti. U tom slučaju, moglo bi se reći da se na gornjopanonskim natpisima posvećenim aleksandrijskoj boginji spominje dvadeset i sedmero njezinih sljedbenika.

Natpisi posvećeni Izidi donose razne podatke o ljudima koji su je štovali. Uz njihovo ime na spomenicima se ponekad nalaze i podaci o njihovim titulama te o službama koje su obnašali. Dedikanti ponekad ističu i podatke o svojim obiteljima, primjerice ime oca. Uz iznimku jednog natpisa iz Skarbancije, na gornjopanonskim se natpisima ne ističe ropski ili oslobođenički statusa vjernika, a ni njihovo podrijetlo. Ni na jednom natpisu nije posebno naglašena dob posvetitelja, ali se na temelju dostupnih podataka može zaključiti da se radi o odraslim osobama. Naime, natpise na kojima se pojavljuje samostalni posvetitelj sigurno su dali podići odrasli ljudi, a u slučajevima kada tekst natpisa potvrđuje cijelu obitelj vjernika napomenuta je služba svih članova obitelji što ukazuje na njihovu odraslu dob. Jedina je iznimka žrtvenik iz Karnunta, koji je nepoznati dedikant posvetio zajedno sa suprugom i

sinom, čija služba kao ni dob nisu istaknute pa nije posve sigurno je li riječ o djetetu ili o starijem mladiću. U većini su, dakle, slučajeva imenske formule dedikanata jedini izvor informacija o tim osobama.

4.1. Društveni položaj Izidinih sljedbenika

U prethodnom poglavlju već je bilo riječi o prihvaćanju egipatskih kultova te o grupama ljudi koje su u tom procesu imale najistaknutiju ulogu. S obzirom na zanimanje kojim se su bavili, nije začuđujuće da su štovatelji egipatskih božanstava često bili vojnici, moreplovci i trgovci, dakle ljudi čiji je posao podrazumijevao česta putovanja i boravak u dalekim zemljama. Pojedinci koji su se bavili tim profesijama, lako su se mogli susresti s različitim religijama te potom širiti svoju vjeru u svim većim trgovačkim i vojnim središtima. To se odlično vidi i na primjeru Gornje Panonije gdje su tragovi egipatskih kultova prisutni u gotovo svim gradovima smještenima na važnim prometnicama te na mjestima rimskih vojnih logora. S druge strane, spomenici iz provincije potvrđuju i to da vojnici i trgovci, a i robovi, koje se također smatra važnim čimbenikom u širenju istočnjačkih kultova, nisu bili jedini izidinski štovatelji u Gornjoj Panoniji. Unatoč tome što se često misli da su Izidini sljedbenici uglavnom bili robovi i, općenito, pripadnici nižih slojeva društva, panonski natpisi, kao i natpisi iz cijelog Rimskog Carstva, ukazuju na suprotno, tj. na činjenicu da su egipatski kultovi privlačili pojedince iz svih društvenih slojeva.

Prvo ću se osvrnuti na vjernike čija su profesija i društveni položaj neupitni, a u tu skupinu ponajprije spadaju visoki vojni i upravni činovnici. Spomenik koji je podigao Tiberije Barbije iz Savarije otkriva posebno veliku količinu podataka o dedikantu. Ovo je jedini natpis u Gornjoj Panoniji na kojemu dedikant navodi ime svog oca (Tiberije) te ističe pripadnost svom plemenu (Velina), što uvelike pomaže u određivanju njegovog društvenog položaja te pomaže u dataciji natpisa. Prema svemu sudeći, radilo se o iznimno moćnom pojedincu koji je potjecao iz ugledne akvilejske obitelji, koja se obogatila baveći se trgovinom.⁸⁹ Osim podataka o njegovom podrijetlu, natpis donosi i podatke o dužnostima koje je obnašao. Saznajemo tako da je ovaj Izidin sljedbenik bio dekurion, kvestor, duumvir i pontifeks. Senatorskom je staležu pripadao i Publije Kornelije Anulije iz Karnunta. Ovaj je promicatelj kultova Izide i Serapisa bio visoki vojni dužnosnik, zapovjednik 14. legije. Među najutjecajnije štovatelje egipatskih božanstava svakako se može uvrstiti i Gaj Ulpije Aurelije Gajan, pojedinac iz viteškog staleža, koji je u Petoviju obnašao dužnost predstojnika prometa

⁸⁹ Takács 1995, 173.

(*praefectus vehiculorum*), a jedno je vrijeme vjerojatno obnašao i sudbenu čast u Aleksandriji.⁹⁰ Višim slojevima društva pripadala je i obitelj iz Karnunta koja je posvetila žrtvenik Izidi, Serapisu i ostalim bogovima. Nepoznati dedikant, njegova žena Fabija Ticijana i sin Ticijan pripadali su senatorskom staležu. Građanskom su staležu vjerojatno pripadali zakupnik carine Kvint Sabinije Veran iz Petovija te Izidin svećenik Domacije Ingen iz Skarbancije. Slučaj ovog pojedinca posebno je važan budući da se radi o muškarcu iz dobrostojeće trgovačke obitelji koji je obnašao svećeničku čast, inače rezerviranu uglavnom za oslobođenike.⁹¹

Profesionalni se status na gornjopanonskim spomenicima navodi i za nekoliko pojedinaca koji su najvjerojatnije bili oslobođenici. Primjer toga su Izidini svećenici iz Petovija i Savarije. U oba slučaja radi se o muškarcima s istim gentilicijem, odnosno o rođacima. Za svećenike iz Petovija, Tita Flavija Marcijala i Flavija Marulina izravno je istaknuto da se radi o ocu i sinu. S obzirom carski gentilicij u njihovoj imenskoj formuli može pretpostaviti da se radi o oslobođenicima⁹², pogotovo ako se uzme u obzir i činjenica da su bili svećenici, što je inače bila uobičajena oslobođenička profesija. Isto vrijedi i za Kvinta Julija Moderata te Kvinta Julija Belika iz Savarije. I oni su bili rođaci, ali se ne može točno utvrditi radi li se o ocu i sinu, braći ili možda daljnjim rođacima. Oslobođenici su vjerojatno bili i Gaj Valerije Prisk iz Petovija te njegova supruga Katienija Fortunata, koji su božici posvetili žrtvenik u Jaškim Toplicama. Dedikant je najvjerojatnije bio oslobođenik utjecajne petovijske obitelji Valerija. Bio je, naime, član kolegija sevira Augustala, koji su najčešće bili bogatiji oslobođenici. Postoji mogućnost da je zadnja riječ na natpisu koji je posvetio sa suprugom, *Oricclio*, bila njezin agnomen, odnosno nadimak, što je često bilo prisutno prilikom navođenja imena oslobođenika.⁹³ Prema tome, moglo bi se zaključiti da je i Katienija Fortunata također bila oslobođenica. Nadalje, u kategoriju oslobođenika mogao bi se uvrstiti i Publije Antonin iz Siscije, ponajprije zbog carskog gentilicija.⁹⁴ Jedini slučaj natpisa na kojemu dedikant sam ističe svoj status oslobođenika pojavljuje se na oltaru iz Skarbancije. Gaj Pomponije Filin dao je na natpis uklesati da je oslobođenik Pomponija Severa. Valja napomenuti da oslobođenici, čija se imena pojavljuju na gornjopanonskim spomenicima posvećenima Izidi, vjerojatno nisu bili slabijeg imovinskog statusa. Pojedinci koji su se uzdigli, primjerice, do položaja sevira Augustala, zasigurno su bili prilično bogati. Uostalom,

⁹⁰ Selem 2008, 89.

⁹¹ Mráv & Gabrieli 2011, 215.

⁹² Selem 2008, 217.

⁹³ Kušan Špalj 2017, 291.

⁹⁴ Selem 2008, 217.

svaku osobu koja si je mogla priuštiti podizanje većih, kvalitetnih te skupocjenih spomenika, ne treba smatrati pripadnikom najnižih slojeva društva. Ta je tvrdnja potpuno primjenjiva i u slučaju panonskih robova koji su posvećivali Izidi.

Na području Gornje Panonije četvero je pojedinaca servilnog statusa posvetilo spomenike Izidi, a na jednom se od natpisa spominje ime još jednog roba, najvjerojatnije također Izidinog sljedbenika. Čak trojica od njih bili su službenici središnjeg ureda carine Ilirika u Petoviju. Prvi od njih, Marcijal, posvetio je žrtvenik Izidi Uzvišenoj, a tekst tog natpisa donosi detaljne podatke o njegovom poslu te o zadaćama još dva pojedinca, koji su najvjerojatnije također bili Izidini sljedbenici.⁹⁵ Marcijal napominje da je bio *servus vicarius* Firminov, koji je bio *servus vilicus* kod već spomenutog Kvinta Sabinija Verana.⁹⁶ Marcijal i Firmin bili su dakle robovi u njegovoj službi. U njegovoj je službi bio i pojedinac koji se spominje na drugom ptujskom natpisu, *servus vilicus* po imenu Frukt. Osim ove trojice carinskih službenika, u Petoviju se pojavljuju dedikanti još dva spomenika posvećena Izidi, koji su gotovo sigurno bili neslobodnog statusa. Za obojicu, Viktorina i Apolinara, može se pretpostaviti da su bili robovi ponajprije zbog toga imaju samo jedno ime, ali i zato što se uz njihovo ime ne navodi nikakva služba koju su obnašali. U prilog tome ide i činjenica da je ime Viktorin bilo uobičajeno među robovima i oslobođenicima.⁹⁷

O društvenom statusu ostalih Izidinih štovateljima u provinciji teško je donositi ozbiljnije zaključke, ponajprije zbog oštećenosti natpisa koje su posvetili. To pogotovo vrijedi u slučaju osoba čija se vrlo oštećena imena pojavljuju na jednoj od *tabula ansata* pronađenih u Petoviju. Dedikanti su mogla biti dva muškarca, Valerije i Publije ili pak jedan pojedinac po imenu Valerije Publije. Zbog toga se dedikant odnosno dedikanti ovoga natpisa moraju ubrojiti u kategoriju *incerti*. Savršen su primjer toga i dvoje Izidinih sljedbenika iz Skarbancije, Tiberije Julije Ambi[—] i žena koja čije je ime najvjerojatnije glasilo Julija. Može se ustvrditi samo da se radi o pojedincu s punim civitetom, čija je obitelj stekla građanska prava u vrijeme cara Tiberija.⁹⁸ Žena čije se ime na spomeniku pojavljuje uz njegovo, mogla je biti njegova supruga ili kći, a možda i oslobođenica. Na temelju njihovih nedovoljno sačuvanih imena ne može se zaključiti ništa drugo. U tu skupinu spadaju i dvije žene, Volcenija Maksima iz Siscije i Klaudija Severa iz Skarbancije. Na temelju njihovih imenskih formula može se ustanoviti samo to da su imale puni civitet. Valja napomenuti da *tabula ansata* koju je posvetila Volcenija Maksima uistinu ne nudi nikakve podatke o ovoj

⁹⁵ Idem, 217.

⁹⁶ Idem, 58.

⁹⁷ Selem 2008, 223.

⁹⁸ Mráv & Gabrieli 2011, 218.

božičinoj sljedbenici, za razliku od spomenika iz Skarbancije na kojemu je Klaudija Severa uz svoje ime dala navesti i ime svoga oca. U njezinom se slučaju ipak može se pretpostaviti da je njena obitelj stekla građanska prava u vrijeme Klaudija ili eventualno Nerona.⁹⁹

Promotre li se navedeni podaci, mogu se uočiti znatna odstupanja u odnosu na uobičajene teze koje se vežu uz sljedbenike egipatskih kultova. Naime, na natpisima posvećenim Izidi u Gornjoj Panoniji pojavljuju se imena čak osam pojedinaca koji su vjerojatno pripadali najvišim slojevima društva ili, pak, višem srednjem sloju. Božici je posvetio i jednak broj oslobođenika te nešto manji broj robova. Ostali, njih petero ili šestero, uvršteni su u skupinu *incerti*. Teško je donositi zaključke kada se radi o ovako malenom uzorku, ali mora se zamijetiti da ovi brojevi potvrđuju da je aleksandrijska božica imala mnoge ugledne sljedbenike na prostoru Gornje Panonije, a zanimljiva je i činjenica da je u cijeloj provinciji zabilježeno najviše petero osoba neslobodnog statusa koje su štovale Izidu, unatoč tome što robovi često slove kao najistaknutiji sljedbenici Izidinoj kulta.

4.2. Podrijetlo Izidinih sljedbenika

Nije moguće donositi sigurne zaključke o podrijetlu Izidinih štovatelja. Ni na jednom se natpisu ne ističe posebno njihovo podrijetlo te se o njemu mogu donositi pretpostavke tek na temelju imenskih formula ili određenih specifičnosti vezanih uz sadržaj natpisa.

Na natpisu koji je posvetio Izidi, Tiberije Barbije iz Savarije navodi neuobičajeno mnogo podataka o svojoj obitelji i podrijetlu. Na temelju njegovog gentilicija te podataka o njegovom ocu i plemenu, može se pouzdano reći da je njegova obitelj bila podrijetlom iz Akvileje.¹⁰⁰ Domacije Ingen iz Skarbancije vjerojatno je također bio italskog podrijetla. Gentilicij *Domatius* nije osobito čest i veže se uglavnom uz grad Rim te uz ostale gradove središnje i južne Italije.¹⁰¹ Izidini svećenici iz Petovija, Flavije Marulin i njegov otac Tit Flavije Marcijal, podrijetlom su bili iz sjeverozapadne Italije što se može zaključiti na temelju njihovih kognomena.¹⁰² Italici su vjerojatno bili i Fabija Tacijana te njezin sin i suprug.

Na temelju imena, može se pretpostaviti da je podrijetlom iz istočnih provincija bio Apolinar koji je posvetio božici u Petoviju.¹⁰³ Isto se može reći i za Publja Antonina iz Siscije. Barkóczy navodi da je kognomen Antonin bio je prilično čest u „orijentalnim“ središtima Panonije u 3. stoljeću te da su gotovo svi ljudi tog imena bili iz istočnih provincija

⁹⁹ Idem, 218.

¹⁰⁰ Takács 1995, 173.

¹⁰¹ Glavičić & Miletić 2011, 122.

¹⁰² Takács 1995, 167.

¹⁰³ Selem 2008, 217.

Carstva.¹⁰⁴ Moglo bi se pretpostaviti da je podrijetlom iz istočnih dijelova Carstva bio i Gaj Pamponije Filin iz Skarbancije. Osim njegova imena, u ovom je slučaju od velike pomoći i posveta te izgled oltara koji je posvetio Izidi. Vjernik je, naime, posvetio Izidi i Bubastidi, odnosno Izidi i još jednom božanstvu koje nikada nije doseglo veću popularnost u Rimskom Carstvu. Također valja napomenuti i to da spomenik krase reljefi kakvi se ne pojavljuju često u rimskom svijetu, već se vežu uz izvornu egipatsku ikonografiju i vjerovanja. Prema tome, moglo bi se zaključiti da je dedikant, Gaj Pomponije Filin, podrijetlom bio iz istočnih provincija Carstva, najvjerojatnije Egipćanin.

Selem napominje da u slučaju o pojedinaca servilnog statusa valja biti posebno oprezan u donošenju zaključaka. Naime, robovima su se često davala latinska imena koja ne moraju upućivati na njihovo podrijetlo.¹⁰⁵ Istina je najčešće potpuno suprotna te se iza tih imena nerijetko kriju stranci. Više je takvih osoba zabilježeno na natpisima pronađenima na prostoru Gornje Panonije. Firmin, Viktorin, Frukt i Marcijal iz Petovija savršeni su primjer robova koji nose latinska imena, ali to ne mora govoriti ništa o njihovom podrijetlu.

Od autohtonog stanovništva, mogla bi se izdvojiti Katienija Fortunata koja je sa suprugom posvetila u Varaždinskim Toplicama. Uz njezino se ime na spomeniku pojavljuje nepoznata riječ *Oricclio*, koja možda upućuje na njezino podrijetlo.

Može se uočiti da je ukupno osam božičinih štovatelja iz Gornje Panonije vjerojatno bilo italskog podrijetla, dok ih je tek nekoliko moglo biti podrijetlom iz istočnih dijelova Carstva. Otkriveni natpisi i dostupni podaci ne upućuju, dakle, na prevladavanje pojedinaca podrijetlom iz istočnih provincija među Izidininim sljedbenicima. Većina se izidinskih vjernika mora uvrstiti u kategoriju *incerti* radi oštećenosti natpisa ili općenito radi nedostatka dokaza koji bi pomogli u određivanju njihovog podrijetla.

4.3. Spol Izidinih sljedbenika

Zabluda koja se često veže uz sljedbenike Izidinog kulta, a i uz sljedbenike kultova ženskih božanstava općenito, jest ta da su žene činile većinu, ako ne i sve štovatelje pojedine božice, u ovom slučaju Izide. Natpisi iz Gornje Panonije, ali i iz ostalih dijelova Carstva, ukazuju na suprotno tj. na to da je većina ljudi koji su posvetili Izidi bila muškoga spola. Takva situacija u potpunosti se podudara sa širom slikom, budući da su muškarci svim božanstvima posvećivali više od žena. Teško je, dakle, prosuđivati o stvarnom broju žena u Izidinom kultu, budući da su spomenike podizale uglavnom osobe muškoga spola, dok su žene

¹⁰⁴ Barkóczy 1964, 305.

¹⁰⁵ Selem 2008, 228.

u pravilu rijetko posvećivale božanstvima, iako ih je u određenim kultovima moglo biti i više nego muškaraca.

U Gornjoj je Panoniji zabilježeno postojanje pet Izidinih sljedbenica. Može ih se podijeliti na one koje su božici posvetile samostalno te na one koje su podigle spomenik zajedno s muškim članovima svoje obitelji. U prvu skupinu spadale su Volcenija Maksima iz Siscije i Klaudija Severa iz Skarbancije. Na tabuli ansati koju je posvetila Izidina sljedbenica iz Siscije, spominje se samo razlog posvete, a ime dedikantice jedino je ime koje se pojavljuje na spomeniku. Za razliku od Volcenije Maksime, Klaudija Severa spominje ime svog oca te napominje da podiže spomenik za sebe i svoju obitelj. Na temelju toga moglo bi se pretpostaviti da nije bila jedina štovateljica Izide u svojoj obitelji, a važno je to što je unatoč tome božici posvetila upravo ona, a ne neki od njenih muških rođaka. S muškim članovima obitelji Izidi su posvetile Fabija Ticijana iz Karnunta, Katienija Fortunata iz Jaških Toplica te žena iz Skarbancije čije je ime najvjerojatnije glasilo Julija. U tekstovima tih natpisa definirana je veza spomenutih žena i muških dedikanata. Fabija Ticijana i Katienija Fortunata bile su njihove supruge, dok je Julija mogla biti dedikantova kći, oslobođenica ili supruga. Zbog oštećenosti tog natpisa ne mogu se donositi precizniji zaključci. Prilikom proučavanja tekstova uklesanih na gornjopanonske spomenike, valja obratiti pozornost i na činjenicu da se na spomenicima čiji su dedikanti bračni parovi ili čitave obitelji, imena ženskih osoba pojavljuju tek nakon imena „glavnog“, muškog dedikanta, što se svakako ne smije zanemariti, iako je to uobičajeno i onda kada se radi o drugim vrstama natpisa.

Na gornjopanonskim natpisima posvećenim Izidi zabilježeno je dakle samo pet osoba ženskoga spola te dvadeset i jedna, odnosno dvadeset i dvije osobe muškoga spola. Može se stoga uočiti da spomenici iz Gornje Panonije potvrđuju postojanje snažne veze između aleksandrijske božice i njezinih ženskih sljedbenica, ali je vidljivo i to da muškarci dominiraju kao dedikanti. Unatoč tome, bilo bi krivo pretpostaviti da su muški štovatelji Izide bili brojniji od njezinih ženskih sljedbenica. Naime, muškarci su češće imali sredstva potrebna za podizanje spomenika, dok si većina vjerojatno žena isto nije mogla priuštiti. Također, mali broj sačuvanih natpisa nije dovoljan za donošenje ozbiljnijih zaključaka o spolu božičinih sljedbenika u provinciji.

4.4. Izidini sljedbenici u vremenskom i prostornom okviru

U Gornjoj Panoniji zasad su otkrivena samo dva natpisa koja se mogu posve precizno datirati. To su natpis iz Jaških Toplica, koji se može datirati u lipanj 192. godine, te natpis iz Karnunta koji je Izidi i Serapisu posvetio Publije Kornelije Anulije, vojni zapovjednik cara Karakale. Podaci o carevim pobjedama i titulama pomažu smjestiti spomenik u odgovarajući vremenski okvir, odnosno u 213. ili 214. godinu. Ostale je spomenike Izidina kulta moguće više ili manje precizno datirati u prvo, drugo ili treće stoljeće.

Četiri se natpisa sa sigurnošću mogu datirati u 2. stoljeće, a dva se mogu datirati u 3. stoljeće. U 1. ili 2. stoljeće moglo bi se datirati 6 epigrafskih spomenika, dok bi ih se pet moglo datirati u 2. ili 3. stoljeće. Jedan spomenik mogao bi se datirati u razdoblje između 1. i 3. stoljeća. Vidljivo je, dakle, da su ovi brojevi prilično nepouzdana, budući da se gotovo polovicu natpisa ne može precizno datirati u određeno stoljeće. Ipak, može se uočiti da je najviše pojedinaca Izidi posvetilo u 2. stoljeću, dok se nešto manje posveta javlja u 1. i 3. stoljeću. Takva situacija mogla bi se povezati s jačanjem carske promocije Izidinog i Serapisovog kulta u 2. stoljeću.

Već je napomenuto da je najveći broj natpisa koji potvrđuju Izidin kult pronađeno u Petoviju, a tamo je zabilježen i najveći broj Izidinih sljedbenika. Ako se vodimo zaključkom da su dvojica dedikanata Izidi posvetila oštećenu *tabulu ansatu* te ako im se pribroje dvojica muškaraca čija se imena pojavljuju na žrtveniku koji je posvetio rob Marcijal, potvrđeno ih je deset. Na drugom se mjestu po broju izidinskih vjernika nalazi Skarbancija, u kojoj je zabilježeno pet posvetitelja božici. Slijedi Karnunt s četvero dokumentiranih štovatelja Izide te Savaria, u kojoj je dokumentirano troje božičinih sljedbenika. U Sisciji kao i u Jaškim toplicama zabilježeno je po dvoje sljedbenika aleksandrijske božice. Naravno, ni u ovom slučaju nije mudro donositi ishitrene zaključke i tvrditi da je u Petoviju živio najveći broj Izidinih sljedbenika. Valja se prisjetiti primjera Skarbancije i Varaždinskih Toplica, koje se donedavno uopće nije smatralo centrima Izidinog kulta, dok sada znamo da je tamo postojalo više pojedinaca koji su štovali božicu. Mnogi su spomenici još neotkriveni, a broj onih sačuvanih u pojedinim je mjestima toliko malen, da bi otkriće tek nekoliko novih spomenika u potpunosti izmijenilo bilo kakve zaključke koji bi se donosili na temelju trenutnog uzorka.

5. Izidin kult i carevi: ispreplitanje izidinskih i carskih kultova u provinciji

Među rimskim carevima koji su prihvatili egipatske kultove, posebice Izidin kult, bez sumnje se ističe car Komod, što potvrđuje i nekoliko spomenika pronađenih u Gornjoj Panoniji. Već je bilo govora o Komodovoj naravi te njegovom kontroverznom ponašanju prilikom Izidinih svetkovina. Car je zapamćen po entuzijastičnom sudjelovanju u obredima u čast božici te po zlostavljanju njezinih ostalih sljedbenika prilikom tih procesija.

Bez obzira na to u kojoj je mjeri Komod stvarno štovao Izidu, period njegove vladavine obilježio je porast spomenika Izidinog kulta u raznim dijelovima Carstva pa tako i u Gornjoj Panoniji. Jedan od razloga za to možda je bio Komodov posjet važnom središtu Izidina kulta, Savariji, tijekom njegova boravka u provinciji. To je svakako moguće budući da je u vrijeme njegova posjeta dovršen *Iseum Savariense* koji obiluje vezama između Izidinog kulta i carskoga kulta. Naime, na oba sačuvana natpisa iz Savarije, uz božičino ime pojavljuje se pridjevak *Augusta*, što općenito povezuje Izidu s carskim kultom, a na jednom od sačuvanih reljefa, prikazan je lik koji vjerojatno predstavlja cara Komoda. Na spomenutom reljefu, koji možda prikazuje proslavu svečanosti Nove godine, središnju poziciju zauzima Izida koja sjedi na psu Sotisu. S njezine desne strane prikazan je bog Mars, dok je na lijevoj strani prikazan nagi bradati Herkul, s kojim se Komod redovito poistovjećivao i čiji lik na ovom reljefu uistinu krasi neke od carevih fizičkih karakteristika.¹⁰⁶ Uz to, Komodovo ime pojavljuje se i na reljefu s natpisom pronađenom u Varaždinskim Toplicama. Unatoč tome što se carevo ime spominje samo u kontekstu datacije, tekst natpisa ipak može poslužiti kao poveznica između perioda Komodove vladavine i novih posveta Izidi, Serapisu i ostalim egipatskim božanstvima. Važan je nalaz i glava od mramora pronađena u Sisku. Iako nije posve sigurno, Selem je pretpostavio da se radi o prikazu Komodove supruge Krispine, prvenstveno na temelju sličnosti između ovog prikaza i drugih sačuvanih prikaza Krispine.¹⁰⁷ Ako se uzme u obzir činjenica da je Komod bio posebno fasciniran Izidinim kultom, nije teško zamisliti da je svoju suprugu dao prikazati s izidinskim značajkama. Uostalom, takva poistovjećivanja vladara i članova njihovih obitelji s egipatskim božanstvima bila su potpuno uobičajena za taj period.¹⁰⁸

Drugi car koji se u većoj mjeri može povezati s egipatskim kultovima u Panoniji bio je Karakala. U provinciji je pronađeno nekoliko spomenika koji svjedoče o Karakalinom interesu za kultove aleksandrijskih božanstava. Više ih se može povezati sa Serapisom, ali

¹⁰⁶ Takács 1995, 173.

¹⁰⁷ Selem 2008, 79. i Selem & Vilogorac Brčić 2018, 58.

¹⁰⁸ Selem 2008, 75.

pronađen je i jedan natpis koji sadrži posvetu Izidi i Serapisu. Poveznica između svih pronađenih natpisa su dedikanti iz redova visokih vojnih i državnih službenika koji su svoju privrženost caru htjeli iskazati preko izvršenja zavjeta Serapisu, ali i Izidi, radi brige za carevo zdravlje.¹⁰⁹ Ta se situacija u potpunosti slaže s pričom koju donosi Dion Kasije. Naime, Kasije piše o tome da se Karakala nakon ubojstva brata Gete jako razbolio te da je počeo tražiti pomoć iscjeliteljskih božanstava. Tijekom svojih putovanja slao je zavjetne darove Serapisu, Izidi i ostalim božanstvima preko svojih izaslanika, u nadi da će mu tako biti osigurano ozdravljenje.¹¹⁰ Prvi od natpisa u Gornjoj Panoniji koji to potvrđuju, pronađen je u okolici današnjeg Beča i Serapisu ga je posvetio vojni tribun legije Desete gemine, Flavije Kvirinal Maksim, za zdravlje cara Septimija Severa i njegova sina Karakale, koji mu je tada bio suvladar.¹¹¹ Ovaj je natpis na *tabuli ansati* zanimljiv i zbog posvete Jupiteru Najboljem Najvećem Serapisu, odnosno zbog jasne poveznice između vrhovnog rimskog božanstva, Jupitera, i Serapisa, čiji je kult upravo za Karakaline vladavine poprimio službeni karakter.¹¹² Drugi natpis posvećen samo Serapisu, pronađen je u Ostrogonu te je također podignut za zdravlje cara Krakale, ali i u čast njegove pobjede nad Germanima 214. godine.¹¹³ Jedini natpis u Gornjoj Panoniji koji sadrži posvetu supružnicima Izidi i Serapisu pronađen je u Karnuntu i upućuje na postojanje hrama posvećenog ovim božanstvima u gradu. Na tom natpisu, koji je posvetio Publije Kornelije Anulije, zapovjednik 14. legije, spominje se izgradnja ili obnova tog svetišta. Natpis je posvećen za zdravlje cara Karakale i njegove majke Julije, što ih oboje povezuje s egipatskim kultovima. Već je iz panonskih natpisa, dakle, očito da su ne samo Karakala, već i njegovi roditelji, a vjerojatno i brojni ostali članovi obitelji bili naklonjeni egipatskim kultovima.

U Gornjoj Panoniji pronađen je i važan spomenik kojeg se ne može konkretno povezati s jednim od careva, ali čijeg bi se dedikanta moglo promatrati kao primjer prilično izravne veze između carskoga kulta i Izidinog, ali i Serapisova kulta. To je žrtvenik iz Varaždinskih Toplica koji je posvetio Gaj Valerije Prisk zajedno sa suprugom, vjerojatno nakon ozdravljenja u toplicama *Aquae Iasae*. Gaj Valerije Prisk bio je samo jedan od mnogih bogatijih Izidinih i Serapisovih štovatelja, a obavljao je funkciju sevira Augustala, odnosno službenika carskoga kulta. To je čovjek koji je imao zadaću brinuti o carskom kultu, o veličanju cara kao izvanrednog ljudskog bića koje je zaslužilo vlastite obrede, baš poput

¹⁰⁹ Kušan Špalj 2017, 276.

¹¹⁰ Cass. Dio, 73.13.6

¹¹¹ SIRIS 667

¹¹² Christodoulou 2015, 173.

¹¹³ SIRIS 669

„istočnjačkih“ vladara koji su uživali takav tretman. Sukladno tome, moglo bi se zaključiti da je jedan od razloga za podizanje ovog spomenika mogla biti upravo carska promidžba egipatskih kultova kao sredstvo jačanja vlastite moći i utjecaja.

Općenito, svi spomenici na kojima se uz Izidu ili Serapisa pojavljuje pridjev *Augusta/Augustus* mogu se povezati s carskim kultom te govore o ispreplitanju egipatskih kultova s carskim. Činjenica da je taj pridjev onaj koji se uz Izidino ime pojavljuje najčešće, govori puno o važnosti carske propagande za širenje njezinog kulta. S lakoćom se može zaključiti da nijedno od egipatskih božanstava, pa tako ni Izida, ne bi doseglo postignutu popularnost te da se njihovi kultovi ne bi mogli proširiti cijelom rimskom državom da nije bilo carske propagande. Među malobrojnim spomenicima Izidina kulta u Gornjoj Panoniji, veza između Izide i careva igra i vrlo važnu ulogu u shvaćanju detalja vezanih uz kult koji nisu dostupni iz antičkih izvora. O ovoj provinciji stari pisci ne nude toliko podataka kao što nude, primjerice, o Rimu, te epigrafski i materijalni izvori postaju jedini izvor informacija o religijskim običajima na tom prostoru. Ako se, pak, podaci o carevima poznati iz izvora povežu sa spomenicima pronađenim u Gornjoj Panoniji, može se dobiti jasnija slika o tome kako je štovanje Izide, ali i Serapisa, funkcioniralo u praksi. Uz to, spomen careva na natpisima u velikoj mjeri pomaže u smještanju spomenika u odgovarajući vremenski okvir te nudi možda najbolji uvid u okolnosti podizanja spomenika. Na primjer, godine vladavina rimskih careva iznimno su korisne kao jedan od najpouzdanijih načina datacije spomenika. Pojedini spomenici mogu se vrlo precizno datirati prema važnim pobjedama koje su carevi izvojevali i u čiju su čast ti spomenici podignuti, dok se drugi spomenici također mogu datirati, iako manje precizno, čak i ako je spomenuto samo carevo ime i molba Izidi ili Serapisu za njegovo zdravlje.

6. Izida u vezi s drugim božanstvima na spomenicima iz Gornje Panonije

Na predmetnim i epigrafskim izvorima pronađenim u Rimskom Carstvu, uz Izidu se nerijetko pojavljuju i druga božanstva, najčešće Serapis ili Harpokrat. Unatoč tome, na spomenicima otkrivenima u Gornjoj Panoniji Izida je najčešće sama. Pronađeno je dvanaest epigrafskih spomenika posvećenih samo Izidi te nekoliko njezinih kipića. Na gornjopanonskim se natpisima njezino ime pet puta pojavljuje bez ikakvih epiteta, dok se na ostalim natpisima i navodi epitet *Uzvišena*, što upućuje na službenu narav njezina kulta te je povezuje s carskim. Takvih natpisa, na kojima Izida nosi pridjevak *Augusta*, u provinciji je otkriveno deset (kat. br. 9, kat. br. 11, kat. br. 17, kat. br. 18, kat. br. 19, kat. br. 22, kat. br. 23, kat. br. 24, kat. br. 27., kat. br. 28), a ta situacija u potpunosti odgovara i onoj na razini Carstva, gdje je *Augusta* također najčešći epitet koji se pojavljuje uz Izidino ime.¹¹⁴ Pronađeno je i nekoliko natpisa na kojima se uz Izidino ime pojavljuju i ostali pridjevci: *Tisućuimena* (kat. br. 10), *Kraljica* (kat. br. 3), *Pobjednička* (kat. br. 12). Ti se epiteta na spomenicima iz Gornje Panonije pojavljuju samo po jedanput. Pridjevak *Tisućuimena* ukazuje na božičinu univerzalnost i beskonačnost¹¹⁵, dok se druga dva pridjevka pojavljuju na spomenicima koje podižu visoki državni službenici, iz političkih razloga. Na tim se spomenicima uz Izidu pojavljuje Serapis te se datiraju u kraj. 2. ili 3. stoljeće, što potvrđuje intenzivnu carsku propagandu Severa.

Serapisovo se ime uz Izidino pojavljuje na još dva natpisa (kat. br. 2, kat. br. 28). Na gornjopanonskim natpisima posvećenim Serapisu i Izidi, uz njegovo se ime pojavljuju epikleze *Zaštitnik* i *Nepobjedivi bog*, dok se na jednom natpisu uz njegovo ime ne pojavljuje nikakav pridjevak. Na samo jednom spomeniku aleksandrijska božanstva dijele zajednički pridjevak (*Uzvišeni*) (kat. br. 28), dok se u svim ostalim slučajevima njihovi epiteta razlikuju. Također nije zanemarivo ni to da se Izidino ime na kasnijim natpisima u dva slučaja nalazi poslije Serapisova, što bi možda moglo ukazivati na rast njegove popularnosti početkom 3. stoljeća. Serapis se uz Izidu pojavljuje i na jednom reljefu, gdje su oboje poistovječeni s iscjeliteljskim božanstvima Asklepijem i Higijejom. Osobito je važno napomenuti i to da je većina Izidinih hramova u Gornjoj Panoniji vjerojatno bila posvećena i Serapisu, što također upućuje na intenzivno ispreplitanje kultova ovih božanstava.

Veza između Izide i Harpokrata potvrđena je samo predmetnim izvorima. Unatoč tome što su na razini Carstva kipići Izide koja doji Harpokrata vrlo česti, u Gornjoj Panoniji pronađen je samo jedan takav primjerak. Iznenađujuće je pak otkriće većeg broja amuleta na

¹¹⁴ Bricault & Dionysopoulou 2016, 66-68.

¹¹⁵ Selem 2008, 61.

kojima su Izida i Harpokrat prikazani kao stojeće figure podjednake visine. Među brojnim prikazima Izide i malenog Harpokrata koji su prevladavali u rimskom svijetu, ovi su amuleti jedinstven primjer, budući da nigdje nisu otkriveni spomenici na kojima su božanstva prikazana na ovaj način. Osim tih spomenika, ističe se još i Harpokratov reljef koji krasi bazu vapnenačkog kipa s natpisom posvećenim Izidi, koja je pronađena u Savariji. Posebnu pozornost valja posvetiti razlici između spomenika na kojima se zajedno pojavljuju Izida i Serapis te Izida i Harpokrat. Naime, spomenici posvećeni božanskom paru uvijek su monumentalnih razmjera, dok veličina spomenika na kojima su prisutni majka i sin jedva prelazi nekoliko centimetara. Može se stoga potvrditi da se Izida i Serapis gotovo svaki puta javljaju u službenom kontekstu, dok se ovi manji predmeti vežu uz privatnu sferu štovanja.

U Gornjoj je Panoniji pronađeno je i nekoliko spomenika na kojima se uz Izidu pojavljuje i Anubis, odnosno svećenik s maskom šakala. Na dva je spomenika prikazana samo njegova glava, dok je na reljefu iz Savarije Anubis je prikazan kao ljudski lik u odori rimskog zapovjednika. Na tom su reljefu Izida, Serapis i „Anubis“ prikazani zajedno, kao jednako važne figure koje sudjeluju u izidinskoj svetkovini. Druga dva spomenika, žrtvenik iz Siscije te bazu zavjetnog kipa iz Savarije, krasi reljefi maske šakala, odnosno Anubisove glave. Kada se govori o važnosti ovog božanstva za Izidin kult, ne može se zanemariti ni činjenica da je *Iseum Savariense*, osim Izidi, bio posvećen i Serapisu te Anubisu.

Iako se Izidino ime i lik na spomenicima najčešće pojavljuju uz Serapisa, Anubisa ili Harpokrata, valja obratiti pozornost i na spomenike na kojima se uz aleksandrijsku božicu pojavljuju i razna ženska božanstva ili druga izvorno egipatska božanstva. Osobitu pozornost valja obratiti i na spomenike na kojima se Izida pojavljuje s egipatskim božanstvima koja u rimskom svijetu nikada nisu prihvaćena u jednakoj mjeri kao ona. Takvi bi spomenici mogli upućivati na egipatsko podrijetlo posvetitelja, koji se nisu toliko oslanjali na službenu rimsku propagandu, već su štovali i svoja lokalna, manje poznata božanstva. Na samo se jednom spomeniku uz Izidino ime pojavljuje Oziris, njezin drevni partner, koji je u helenističkom svijetu uvijek bio u Serapisovoj sjeni. Osobito je važno napomenuti i to da se na tom spomeniku iz Skarbancije uz Ozirisovo ime pojavljuje pridjev *Augustus/Uzvišeni*, što je iznimno rijetko. Iako se Izida i Oziris zajedno pojavljuju na samo tom jednom spomeniku, on je dovoljna potvrda činjenice da Oziris nije posve zaboravljen kao božičin partner, već da i dalje ostaje nazočan u Izidinom kultu. Uz Ozirisa, u Gornjoj se Panoniji u vezu s Izidom dovodi još jedno drevno egipatsko božanstvo. To je Bubastida, božica-mačka, koja nikada nije bila prihvaćena u rimskom svijetu, jer su čak i sljedbenici Izide ili Serapisa ignorirali animalna božanstva. Uz to, žrtvenik krasi i reljef koji povezuje Izidu s Hator, što također nije

bilo posebno često. Izida je tu prikazana u životinjskom obliku, što nije odgovaralo rimskom ukusu pa je ovaj spomenik izuzetno značajan i zbog te činjenice. Mora se uočiti da su oba natpisa na kojima se uz Izidu spominju i manje popularna egipatska božanstva, Oziris, Hator i Bubastida, pronađena u Skrabanciji.

Na reljefu iz Varaždinskih Toplica, figura koja možda prikazuje Izidu prikazana je, pak, u društvu Venere, Amora i jaških nimfi. Ovaj je reljef posebno važan upravo zbog toga što Izidu dovodi u vezu s rimskim, ali i lokalnim božanstvima. Izida je prikazana s više figura iz grčko-rimske mitologije i na jednom od reljefa iz Savarije. Reljef krase likovi Izide, Marsa, Herkula te jednog egipatskog božanstva, Sotis.

Valja obratiti pozornost i na sinkretizme koji se pojavljuju na izidinskim spomenicima otkrivenim u provinciji. U Rimskom je Carstvu iznimno rasprostranjena i popularna bila Izidina sinkretizirana forma s rimskom Fortunom,¹¹⁶ a o tom sinkretizmu svjedoče gotovo svi brončani kipići pronađeni u Gornjoj Panoniji. Pronađeno je, naime, pet statueta na kojima se Izida poistovjećuje s božicom sreće i sudbine, Fortunom. Izida je tako redovito prikazivana s tipičnim atributima Fortune, s rogom obilja i kormilom. Uz sinkretizam Izide i Fortune, u Gornjoj je Panoniji, na žrtveniku iz Skarbancije, zabilježen i sinkretizam Izide i Hator. U provinciji je potvrđen i sinkretizam Izide i božice zdravlja Higije. Iako samo jedan reljef iz Savarije svjedoči o stapanju atributa ovih božica, njegova je važnost neprocjeniva budući da ukazuje na važnost koju je iscjeliteljstvo imalo u Izidinom kultu.

¹¹⁶ Vežnaver 2018, 13.

7. Izida i iscjeliteljstvo - primjeri iz provincije

Izida je još u faraonskom Egiptu bila božica kojoj su se pripisivale iscjeliteljske moći. Diodor Sicilski piše o tome kako Egipćani smatrali Izidu vrsnom iscjeliteljicom i pripisivali joj otkriće brojnih lijekova. Ističe kako je božičina najveća radost bila liječiti bolesne i pružati pomoć onima koji su zazivali njezino ime.¹¹⁷ Doista, Izidino se ime često pojavljuje u egipatskim magijskim tekstovima, pogotovo u kontekstu iscjeljenja. U tim se tekstovima nerijetko pojavljuju priče u kojima bolesnici zazivaju Izidinu pomoć pri ozdravljenju, dok ona preuzima ulogu iscjeliteljice i objašnjava im što trebaju činiti kako bi ozdravili.¹¹⁸ Taj se aspekt Izidinog štovanja sačuvao i izvan Egipta, u rimskom svijetu, a osim Izidi, iscjeliteljske su se moći pripisivale i njezinim partnerima, Serapisu i Ozirisu. Posebnu važnost koja se pridavala iscjeliteljskim moćima egipatskih božanstava potvrđuje i više spomenika Izidinog kulta u Gornjoj Panoniji. Prema svemu sudeći, Izidina je i Serapisova uloga u ozdravljenju njihovih panonskih sljedbenika redovito bivala razlogom posvete ovom božanskom paru.

Voda je imala osobito važnu ulogu u svetištima aleksandrijskih bogova te u obredima koji su se održavali u njihovu čast, ali je oduvijek bila iznimna i njezina važnost u procesu iscjeljenja. Iz tog razloga, nije iznenađujuće da je većina spomenika koji ukazuju na važnost iscjeliteljstva u kultovima egipatskih božanstava pronađena u Varaždinskim Toplicama. *Aquae Iasae* bile su važno rimsko liječilište, nadaleko poznate po tamošnjim termalnim izvorima ljekovite vode. Već je spomenuto da su se ondje osim Izide i Serapisa štovala i brojna druga božanstva, nerijetko ona koja su se također vezivala uz liječenje i čudesna ozdravljenja. Na mjestu Varaždinskih Toplica zasad su otkrivena tri spomenika koja bi mogla upućivati na štovanje Izide i Serapisa kao iscjeliteljskih božanstava.

Žrtvenik koji su posvetili Gaj Valerije Prisk i njegova supruga, jedan je od istaknutijih primjera koji upućuju na praksu posvećivanja spomenika u znak zahvalnosti nakon pomoći Izide i Serapisa pri ozdravljenju. U tekstu natpisa navedeno je da je dedikant obnašao dužnost sevira Augustala u Petoviju, što upućuje na činjenicu da par nije živio u Jaškim Toplicama, već da je tamo boravio samo određeno vrijeme. O razlogu njihove posjete može se samo nagađati, ali najvjerojatnije je da su otputovali u grad kako bi se netko od njih, ili možda oboje, mogli izliječiti na tamošnjim izvorima ljekovite vode. Par je, dakle, štovao Izidu i Serapisa te je možda u trenutku teže bolesti zatražio njihovu pomoć. Otputovali su u *Aquae Iasae* kako bi se izliježili te su svoje ozdravljenje pripisali aleksandrijskim bogovima.

¹¹⁷ Diodorus Siculus, *Bibl. Hist.* I, 25, 2-5.

¹¹⁸ Gordon & Gasparini 2014, 44.

Reljef iz Jaških Toplica koji krasi prikazi Venere, nimfi, a možda i Izide, također stavlja naglasak na iscjeliteljski karakter egipatske božice. Uz to, ako je na reljefu uistinu prikazana Izida, ovaj ju spomenik povezuje i s lokalnim kultom jaških nimfi, koje su se smatrale zaštitnicama izvora i personifikacijom termalne vode.¹¹⁹ Prisutnost većeg broja ženskih figura na ovom reljefu može upućivati na to da se radi o prikazu određene svetkovine ili obreda koji se odvijao u čast Izide i ostalih ženskih božanstava. Njihov prikaz na ovom spomeniku mogao bi se povezati i s važnošću ljekovitih svojstava termalne vode pri liječenju ženskih bolesti i neplodnosti.¹²⁰

Nadalje, o važnosti iscjeliteljstva za kultove aleksandrijskih bogova govori i drugi žrtvenik iz Varaždinskih Toplica, koji je posvećen Serapisu i ozdravljujućim nimfama. Unatoč tome što se Izidino ime na ovom spomeniku ne spominje, valja ga uzeti u obzir budući da se na njemu u kontekstu ozdravljenja spominje Izidin supružnik te se egipatski kultovi ponovno dovode u vezu s autohtonim kultom nimfi. Dedicant Cecilije Saturnin, vjerojatno je posvetio žrtvenik Serapisu i nimfama za ozdravljenje ili im je nakon ozdravljenja poželio zahvaliti posvetom,¹²¹ baš kao i Gaj Valerije Prisk i njegova supruga.

Prilično jasna veza između kultova Izide i Serapisa te iscjeliteljstva izravno je istaknuta i na oltaru iz Karnunta koji su posvetili nepoznati dedikant te njegova žena Fabija Ticijana i njihov sin Ticijan. Osim samog teksta natpisa te posvete Izidi, Serapisu Spasitelju i ostalim bogovima, važna i je lokacija na kojoj je spomenik pronađen - karnuntske terme. I ova je, dakle, obitelj ozdravljenje svojih članova smatrala božjim čudom te je zato ispunila svoj zavjet i posvetila Izidi i Serapisu.

S iscjeliteljskim aspektom aleksandrijskih bogova mogao bi se povezati i žrtvenik iz Petovija koji je Gaj Ulpije Aurelije Gajan posvetio za svoj spas i spas čitave svoje obitelji. Moglo bi se pretpostaviti da su on i obitelj oboljeli od kakve bolesti te da je dedikant nakon ozdravljenja u ime cijele obitelji dao podići ovaj spomenik kako bi se zahvalio Izidi i Serapisu.

Valja spomenuti i osobito važan reljef iz Savarije koji prikazuje održavanje izidinskih svetkovina u gradu. Na reljefu su Serapis i Izida poistovječeni s iscjeliteljskim božanstvima Asklepijem i njegovom kćeri Higijejom. Praksa poistovjećivanja Izide i Serapisa s tim božanstvima nije bila nimalo neobična te je samo jedan od mnogih takvih primjera koji su

¹¹⁹ Kušan Špalj 2017, 270.

¹²⁰ Idem, 297.

¹²¹ Selem & Villogorac Brčić 2018, 37.

otkriveni u Rimskom Carstvu. Na reljefu je uz njih je prikazana i zmija, životinja koja je simbolizirala liječenje i ozdravljenje te se često pojavljivala uz Asklepija i Higijeju.

Konačno, o važnosti iscjeliteljstva u kultu Izide i Serapisa svjedoče i svi spomenici posvećeni za spas i zdravlje careva. Već je bilo govora o tome kako se car Karakala silno razbolio nakon ubojstva svog brata Gete te o tome kako je zbog toga očajnički tražio pomoć iscjeliteljskih božanstava. Tijekom svojih putovanja posjećivao je svetišta tih božanstava i molio za svoje ozdravljenje. O tome svjedoči i nekoliko spomenika iz Gornje Panonije, od kojih su dva posvećena samo Serapisu, dok je treći, pronađen u Karnuntu, posvećen njemu i Izidi. Svi spomenici sadrže formulu *pro salute*, što izravno upućuje na činjenicu da se radi o molbama za zdravlje cara.

8. Zaključak

Kult egipatske božice Izide u Gornjoj je Panoniji potvrđen mnogim epigrafskim i predmetnim izvorima. Otkriveno je osamnaest natpisa s posvetom Izidi te veći broj reljefa i kipića s njezinim likom. U provinciji su pronađeni ostaci čak dva hrama posvećena božici, u Savariji i Skarbanciji, a vjerojatno ih je bilo i drugim gradovima, primjerice u Karnuntu, Petoviju te u Sisciji. U tim su mjestima, naravno, postojale i zajednice izidinskih vjernika. Otkriće Iseja te brojnost monumentalnih spomenika podignutih u čast aleksandrijskih božanstava svjedoče o popularnosti izidinskih kultova u provinciji.

Izvori pronađeni na tom prostoru potvrđuju da je Izidin kult privlačio sljedbenike iz svih društvenih slojeva, različitog podrijetla i spola. Božici su u Gornjoj Panoniji štovali, tako, iznimno moćni pojedinci poput zapovjednika 14. legije, Publija Kornelija Anulija, aleksandrijskog suca i predstojnika prometa Gaja Ulpija Aurelija Gajana te Tiberija Barbija, koji je bio *duumvir*, *decurion*, *questor* i *pontifex*. S druge strane, u provinciji su zabilježeni i sljedbenici koji su bili daleko od vrha društvene ljestvice, robovi ili oslobođenici. Među oslobođenicima se posebno, pak, ističu svećenici, za koje je specifično da su redovito bili članovima istih obitelji, što upućuje na moguće nasljeđivanje svećeničke službe. Osim muških štovatelja Izide, spomenici otkriveni u provinciji upućuju i na sklonost žena egipatskoj božici. U Gornjoj je Panoniji potvrđeno čak pet sljedbenica koje su posvetile Izidi, a sačuvana su i dva epigrafska spomenika, koja su joj vjernice samostalno posvetile. Natpisi iz provincije potvrđuju i to da su božicu štovali Italici, ali i stranci, odnosno da su kult prihvaćali pojedinci različitog podrijetla. Sve to dokazuje univerzalnu narav Izidinih kulta, kojemu se mogao pridružiti svatko, bez ikakvih ograničenja.

U provinciji je pronađeno nekoliko spomenika koji upućuju na to da je božičin kult u Panoniji prihvaćen već u drugoj polovici 1. stoljeća, dakle nešto ranije nego u susjednim provincijama Donjoj Panoniji i Dalmaciji. Ipak, moguće je da su takve brojke tek rezultat bolje istraženosti spomenika Izidinog kulta na gornjopanonskom prostoru. Budući da se većina natpisa datira u 2. stoljeće, može se zaključiti da je za prihvaćanje izidinske vjere na tom području iznimno važna bila carska propaganda. U Gornjoj Panoniji je pronađeno više spomenika koji povezuju careve i Izidin kult. Oni u potpunosti potvrđuju navode o carskom obožavanju Izide i Serapisa iz dijela starih pisaca te pružaju lokalni uvid u carsko štovanje aleksandrijskih bogova. Također, svaki od deset spomenika s posvetom Izidi Uzvišenoj potvrđuje veze egipatskih kultova s carskim te ukazuje na carsku promociju tih kultova. U provinciji je zabilježen i jedan sevir Augustal, Gaj Valerije Prisk, koji je kao službenik carskoga kulta i Izidin sljedbenik, promovirao kult Izide i Serapisa u carevo ime.

Na većini se gornjopanonskih spomenika uz Izidu vežu Serapis i Harpokrat. Na pet se monumentalnih spomenika uz Izidu pojavljuje Serapis, dok se Harpokratov lik veže ponajprije uz privatnu sferu štovanja te zajedno s božičinim likom krase malene amulete ili kipiće. Valja istaknuti tri spomenika na kojima se uz Izidu pojavljuje lik svećenika s Anubisovom maskom. Ti su reljefi izrazito važni budući da potvrđuju da su se i u Gornjoj Panoniji održavale svetkovine predvođene svećenikom s maskom šakala, baš kao što to opisuje Apulej. U provinciji su također otkriveni i izvori koji Izidu dovode u vezu s brojnim drugim, manje popularnim, božanstvima. Posebno su važni spomenici koji pružaju uvid u štovanje Izide zajedno s drevnim božanstvima poput Ozirisa, Bubastide i Hator. Takvi su natpisi i reljefi izrazito rijetki na razini Carstva te je njihovo otkriće u provinciji od neprocjenjive važnosti. Budući da se imena ili lik tih božanstava pojavljuju uz Izidu na spomenicima kvalitetnije izrade i većih dimenzija, može se zaključiti da ta božanstva u gradovima Gornje Panonije nikako nisu bila u potpunosti ignorirana i zaboravljena. Iznimno su važni i spomenici koji potvrđuju veze između Izide i ostalih ženskih božanstava poput Venere, Fortune ili primjerice Higijeje. Ti, pak, izvori upućuju na širok spektar karakteristika koje su se pripisivale božici i koje je dijelila s drugim ženskim božanstvima. Općenito, može se zamijetiti i to da je Izida bila egipatsko božanstvo kojemu se posvećivalo znatno više nego ostalima, te da se većina egipatskih bogova javlja na spomenicima Gornje Panonije samo u vezi s Izidom i u kontekstu njezina štovanja. Izida tako po popularnosti nadmašuje svog partnera Serapisa i sve ostale egipatske bogove, pa čak i gotovo sva božanstva „orijentalnog“ podrijetla, s izuzetkom Mitre.

Konačno, valja napomenuti da su u provinciji otkriveni i izuzetno vrijedni spomenici koji potvrđuju važnost iscjeliteljstva u kultovima Izide i Serapisa. Pronađeno je nekoliko spomenika koji bilježe zahvale aleksandrijskim bogovima radi ozdravljenja ili ih mole za zdravlje - sebe, svoje obitelji ili cara. Valja napomenuti i da je većina tih spomenika pronađena u blizini izvora ljekovite vode, što ukazuje na njezino značenje u kultovima iscjeliteljskih božanstava te na njezinu posebnu vezu s ozdravljenjima koja su se tim božanstvima pripisivala.

Teško je donositi zaključke o stvarnoj važnosti Izidinog kulta te o njegovom prihvaćanju u Gornjoj Panoniji, budući da se oni mogu temeljiti samo na otkrivenim spomenicima posvećenim ovom božanstvu. Ipak, podaci koje nam nude ti spomenici ne mogu se ignorirati. Broj i vrsta pronađenih spomenika, koji su posvećeni aleksandrijskoj božici, upućuju na činjenicu da je Izida bila najštovanije egipatsko božanstvo, ali i najštovanije žensko božanstvo „orijentalnog“ podrijetla u provinciji. Razlog tome vjerojatno leži u odličnoj prilagodbi kulta potrebama gotovo svih pojedinaca koji su živjeli u Rimskom Carstvu. Izidini su štovatelji vjerovali da im božica osigurava pomoć i zaštitu u svim sferama života, a Izidinim je sljedbenikom mogao postati svatko, bez obzira na spol, dob, podrijetlo ili društveni položaj. Ovaj kult, koji je za većinu bio nešto fascinantno i egzotično, pružao je rimskom stanovništvu možda dobrodošao bijeg od monotone ili tmurne svakodnevnice.

9. Sažetak na engleskom jeziku

Cult of Isis is attested by multiple monuments discovered in Upper Pannonia. Eighteen inscriptions bearing the her name were discovered as well as many sculptures and reliefs. There were various centres of isiac worship in the province. Temples dedicated to Isis were discovered in Savaria and Scarbantia, but temples dedicated to her probably also existed in Carnuntum, Poetovio and Siscia.

Pannonian monuments prove that Cult of Isis was widely accepted by all segments of society. Isis attracted followers from all kinds of social backgrounds so she was worshiped by high state officials, but also by slaves and freedmen. The Egyptian goddess was worshiped by both men and women and by people that came from all parts of the Roman Empire.

Inscriptions found in Upper Pannonia point out an enormous role that emperors had in the diffusion of Egyptian cults in the province. Many of them were worshipers of Isis and Serapis and they promoted their cults to solidify their position. Commodus and Caracalla left the biggest impression in Pannonia. A couple of Pannonian monuments confirm their interest in the cults of the Egyptian deities.

On most of the Pannonian monuments Isis appears alongside Serapis and Harpocrates. However, it is worth noting that some of the ancient Egyptian deities, like Osiris and Bubastis, also appear on the inscriptions dedicated to Isis. The goddess was also connected to different female deities, like Venus, Fortuna or Hygieia with which she shared many features.

The healing aspect in the cult of Isis and Serapis also proved important for Pannonian worshipers of these deities. Multiple monuments indicate a strong connection of Alexandrian gods and the healing. Numerous devotees dedicated monuments to Isis and Serapis to thank them for their recovery.

Keywords: Isis, Pannonia, Upper Pannonia, Serapis, Commodus, Caracalla, sevir Augustal, cult, temple, inscription.

10. Bibliografija

10.1. Kratice

<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
<i>EDCS</i>	<i>Epigraphik Datenbank Clauss-Slaby</i> : Baza podataka latinskih natpisa. http://www.manfredclauss.de/ (posjet 19. 11. 2019)
<i>EDH</i>	<i>Epigraphische Datenbank Heidelberg</i> . Baza podataka latinskih natpisa. https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de (posjet 19. 11. 2019)
<i>EPRO</i>	<i>Études préliminaires aux religions Orientales dans l'Empire Romain</i>
<i>RICIS</i>	Bricault: <i>Recueil des inscriptions concernant les cultes Isiaques</i> , Paris, 2005.
<i>ROMIC II</i>	Selem & Vilogorac Brčić: <i>ROMIC II: Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia II.</i> , Zagreb, 2018.
<i>SIRIS</i>	Vidman: <i>Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae</i> , Berlin, 1969.

10.2. Izdanja izvora i literatura

<i>Apulej</i> 1996	<i>Zlatni magarac</i> , prev. Viktoria Bauer, Zagreb, 1996.
Barkóczy 1964	L. Barkóczy: "The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian", <i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> 16, Budapest, 1964, 257-356.
Boak 1921	A.E.R. Boak: <i>A History of Rome to 565 A. D.</i> , New York, 1921.
Bricault 2001	L. Bricault: <i>Atlas de la diffusion des cultes isiaques</i> , Paris, 2001.
Bricault 2005	L. Bricault: <i>Recueil des inscriptions concernant les cultes Isiaques</i> , Paris, 2005.
Bricault 2008	L. Bricault (ed.): <i>Bibliotheca Isiaca I</i> , Bordeaux, 2008.
Bricault & Bonnet 2013	L. Bricault & C. Bonnet (eds.): <i>Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire</i> , Boston, 2013.
Bricault & Dionysopoulou 2016	L. Bricault & E. Dionysopoulou: <i>Myrionymi 2016, Épithètes et épiclèses grecques et latines de la</i>

- tétrade isiaque*, Toulouse, 2016.
- Bricault & Versluys 2007 L. Bricault & J. M. Versluys (eds.): *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11-14 2005, Religions in the Graeco-Roman World*, Leiden, 2007.
- Bricault & Versluys 2010 L. Bricault & J. M. Versluys (eds.): *Isis on the Nile. Egyptian Gods in Hellenistic and Roman Egypt, Proceedings of the IVth International Conference of Isis Studies, Université de Liège, 26-28 novembre 2008, Religions in the Graeco-Roman World*, Leiden, 2010.
- Bricault & Versluys 2012 L. Bricault & J. M. Versluys (eds.): *Egyptian gods in the Hellenistic and Roman Mediterranean: image and reality between local and global*, Leiden, 2012.
- Bricault & Versluys 2014 L. Bricault & J. M. Versluys (eds.): *Power, Politics and the Cults of Isis. Proceedings of the Vth International Conference of Isis Studies, Bologne-sur-Mer, October 13-15, 2011.*, Boston, 2014.
- Bricault & Veymiers 2011 L. Bricault & R. Veymiers (eds.): *Bibliotheca Isiaca II*, Bordeaux, 2011.
- Bricault & Veymiers 2014 L. Bricault & R. Veymiers (eds.): *Bibliotheca Isiaca III*, Bordeaux, 2014.
- Christodoulou 2015 P. Christodoulou: *Sarapis, Isis and the Emperor*, in Nikoloska & Müskens 2015, 167-215.
- Diodor Sicilski* 1933 *Bibliotheca Historica*, Volume I, Books 1-2.34, ed. Charles Henry Oldfather, London, 1933.
- Dion Kasije* 1955 *Roman History*, Volume IX, Books 71-80, ed. Ernest Cary, London, 1955.
- Fitz 1998 J. Fitz (ed.): *Religions and Cults in Pannonia*, Szekesfehervar, 1998.
- Glavičić & Miletić 2011 M. Glavičić & Ž. Miletić: „Nekoliko novih antičkih spomenika iz Skradina“, *Vjesnik za arheologiju i*

- povijest dalmatinsku* 104, Split, 2011, 113-150.
- Gordon & Gasparini 2014 R. L. Gordon & V. Gasparini: *Looking for Isis 'the Magician' (ḥkꜣy.t) in the Graeco-Roman World*, in Bricault & Veymiers 2014, 39-53.
- Győry 2005 H. Győry (ed.): *Aegyptus et Pannonia II.: acta symposii anno 2002.*, Budimpešta, 2005.
- Győry 2006 H. Győry (ed.): *Aegyptus et Pannonia III. : acta symposii anno 2004*, Budimpešta, 2006.
- Győry 2010 H. Győry (ed.): *Aegyptus et Pannonia IV.: acta symposii anno 2006.*, Budimpešta, 2010.
- Győry & Mráv 2002 H. Győry & Z. Mráv (eds.): *Aegyptus et Pannonia I.: acta symposii anno 2000*, Budimpešta, 2002.
- Győry & Szabó 2016 H. Győry & Á. Szabó (eds.): *Aegyptus Et Pannonia V.: Acta Symposii Anno 2008*, Budimpešta, 2016.
- Historia Augusta* 1991 *Scriptores Historiae Augustae*, Volume I, ed. David Magie, London, 1991.
- Historia Augusta* 1993 *Scriptores Historiae Augustae*, Volume II, ed. David Magie, London, 1993.
- Kušan Špalj 2017 D. Kušan Špalj: „Aque Iasae - nova otkrića u rimskom svetištu - s posebnim osvrtom na kultove Apolona, Eskulapa i Serapisa“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 50, Zagreb, 2017, 255-308.
- Kušan Špalj & Nemeth Erlich 2015 D. Kušan Špalj & D. Nemeth Erlich: *Aquae Iasae: najnovija otkrića iz rimskog razdoblja na području Varaždinskih Toplica*, Zagreb, 2018.
- Mezős 2002 T. Mezős: *A New Concept for the Reconstruction of the Iseum of Szombathely*, in Győry & Mráv 2002, 129-145.
- Mráv & Gabrieli 2011 Z. Mráv & G. Gabrieli: „A scarbantiai Iseum és feliratos köemlékei“, *Arrabona* 49/1, Győr, 2011, 201-238.
- Mráv & Szabó 2016 Z. Mráv & Á. Szabó: *Aegyptiaca in the Hungarian National Museum. Exhibition in chamber gallery for*

- the honour of the Vth. Aegyptus et Pannonia symposium Lapidarium, 15th October – 31. December, 2008.*, in Györy & Szabó 2016, 133-149.
- Nikoloska & Müskens 2015 A. Nikoloska & S. Müskens (eds.): *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives, Proceedings of the International Symposium, Skopje, 18-21 September 2013*, Skopje, 2015.
- Plutarh* 1936 *Moralia*, Volume 5, ed. Frank Cole Babbitt, Cambridge, 1936.
- Rendić-Miočević 1987 A. Rendić-Miočević: *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd, 1987.
- Selem 1972 P. Selem: „Egipatski bogovi u rimskom Iliriku“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 9/7, Sarajevo, 1972, 5-102.
- Selem 1980 P. Selem: *Les religions orientales dans la Pannonie romaine - partie en Yougoslavie*, Leiden, 1980.
- Selem 1997 P. Selem: *Izidin trag*, Split, 1997.
- Selem 2008 P. Selem: *Lica bogova*, Zagreb, 2008.
- Selem & Vilogorac Brčić 2018 P. Selem & I. Vilogorac-Brčić: *ROMIC II. : Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia II.*, Zagreb, 2018.
- Takács 1995 S.A. Takács: *Isis and Sarapis in the Roman World*, New York, 1995.
- Tomorad 2003 M. Tomorad: *Egipat u Hrvatskoj: egipatske starine u hrvatskoj znanosti i kulturi*, Zagreb, 2003
- Tomorad 2017 M. Tomorad: *Staroegipatska civilizacija sv. II: Uvod u egiptološke studije*, Zagreb, 2017
- Tomorad 2018 M. Tomorad: „Various manifestations of Isis cult in the region of Istria, Illyricum and Pannonia and its diffusion to the Central European Region (2nd c.BC.- 4th c. A.D.)“, *Shodoznanvstvo* 81, Kijev, 2018, 58-99.

- Versluys 2013 M. J. Versluys: *Orientalising Roman Gods*, in Bricault & Bonnet 2013, 235-261.
- Veymiers & Bricault 2006 R. Veymiers & L. Bricault: *Figurines en argent du "limes" danubien à l'effigie d'Isis et d'Harpocrate*, in Györy 2006, 309-321.
- Vežnaver 2018 A. Vežnaver: *Izida Fortuna : sjedinjenje dviju božica = Iside Fortuna: la comunione di due dee = Isis Fortuna: the union of two goddesses*, Pula, 2018.
- Vidman 1969 L. Vidman: *Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin, 1969.
- Vörös 2007 G. Vörös: *Egyptian Temple Architecture: 100 Years of Hungarian Excavations in Egypt, 1907-2007*, Budimpešta, 2007.
- Wessetzky 1961 V. Wessetzky: *Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, Leiden, 1961.
- Wilkinson 2003 R.H. Wilkinson: *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, London, 2003.

10.3. Mreža

- UBI ERAT LUPA 2019 www.ubi-erat-lupa.org (posjet 19. 11. 2019)
- EDH 2019 <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de> (posjet 19. 11. 2019)

Prilozi:

Prilog 1: KATALOG SPOMENIKA IZIDINOG KULTA U GORNJOJ PANONIJI

Ács–Vaspuszta (*Ad Statuas*)

1.

STATUETA IZIDE-FORTUNE

slika 1

Bronca

Smještaj: Muzej u Tati

Literatura: Wessetzky 1961: 52.

Božica stoji uspravno, odjevena u hiton i himation. Na glavni nosi tipičnu izidinsku krunu koja se sastoji od mladog mjeseca i kravljih rogova oko sunčevog diska. U ljevici drži rog obilja koji je ispunjen voćem, dok se desna ruka vjerojatno naslanjala na kormilo, ali je ono izgubljeno. Ti atributi, rog obilja i kormilo, upućuju na Izidu-Fortunu kao na božanstvo koje se povezivalo s srećom, odnosno obiljem, te na njezinu ulogu zaštitnice pomorstva.

Bad Deutsch Altenburg (*Karnunt*)

2.

ŽRTVENIK

slika 2

Vapnenac

114 x 66 x 53 cm

Mjesto nalaza: terme u Karnuntu

Vrijeme nalaza: 1875.

Smještaj: Museum Carnuntinum

Datacija: 3. stoljeće

Literatura: CIL III 11157, SIRIS 666, EDH 71813., Takács 1995: 176.

Žrtvenik je prilično dobro očuvan. Neznatno je oštećeno samo krunište i središnji dio natpisnog polja na kojemu je pisalo ime posvetitelja. Na bočnim stranama žrtvenika prikazani su krateri iz kojih se pružaju listovi bršljana. Natpis glasi:

SERAPI CONSER
VATORI ET ISIDI
CETERISQ(ue) DIS DE
ABVSQ(ue) IMMORTALIB(us)
5 [—]
[—]
[—] V(otum) S(olvit) P(—) A(—) S(—)
CVM FABIA TI
TIANA VXORE
10 ET TITIANO
FILIO

*Serapisu Spasitelju,
i Izidi,*

- i ostalim bogovima
 i božicama besmrtnima,
 5 [—]
 [—]
 [—] ispunio je zavjet
 s Fabijom
 Ticijanom, suprugom,
 10 i Ticijanom
 sinom

Žrtvenik je, dakle, Serapisu, Izidi i ostalim bogovima posvetio dedikant čije je ime izbrisano. Ispunio je zavjet sa suprugom Fabijom Ticijanom i sinom Ticijanom. S obzirom na to da je oltar pronađen u karnuntskim termama, može se povezati s važnošću vode za kult Izide i Serapisa, pogotovo u procesu icjeljenja. Može se pretpostaviti da su članovi ove obitelji bogovima posvetili ovaj spomenik iz zahvalnosti, vjerujući da su im Izida i Serapis te ostala božanstva pomogli kako bi netko od njih ozdravio.

3.

PLOČA S NATPISOM

slika 3

Pješčenjak

60 x 121 x 20 cm

Vrijeme nalaza: 1979.

Smještaj: Museum Carnuntinum

Datacija: 213-214. godine

Literatura: EDH 47942, RICIS 613/0703., Fitz 1998: 38.

Sačuvan je samo dio natpisa uklesanog u ploču, koji je vjerojatno bio dijelom zgrade hrama posvećenog Izidi i Serapisu. Slova su vrlo brižno uklesana i jednake su veličine. Visoka su oko 7,5 centimetara. Tekst natpisa glasi:

- [Deo Invicto] SARAPIDI ET [Isidi Reginae]
 [pro salute victoria et in]COLVMITATE IMP(eratoris) CA[es(aris) M(arci) Aureli
 Antonini Pii Felicis]
 [August(i) Parth(ici) max(imi) Brit(annici) max(imi)] GER(manici) MAX(imi)
 PONT(ificis) MAX(imi) [trib(unicia) pot(estate)
 XVI imp(eratoris) III co(n)s(ulis) IIII p(atris) p(atriciae) et]
 [Iuliae Piae Aug(ustae) matris cas]TRORVM AC PATRI[ae templum vetustate
 conlapsum]
 5 [restituit P(ublius) Cornelius Anu]LLINVS LEG(atus) LEG(ionis) X[IIII g(eminae)
 M(artiae) v(ictricis) Antoninianae
 d(evotus) n(umini) m(aiestati)q(ue) eorum]

Nepobjedivom bogu Serapisu i Izidi Kraljici

za spas, pobjedu i zdravlje Imperatora Cezara Marka Aurelija Antonina,

pobožnog i sretnog

Augusta, Partskog najvećeg, Germanika najvećeg, Britanika najvećeg, vrhovnog

svećenika, koji je šesnaest puta obnašao

tribunsku čast, koji je tri puta proglašen imperatorom,

*koji je četiri puta obnašao konzulsku čast, oca domovine
i Julije pobožne Auguste, majke tabora i domovine i hrama koji se srušio zbog
starosti.*

- 5 *Obnovio Publije Kornelije Anulije zapovjednik Četrnaeste dvojne ratničke i
pobjedničke antoninske legije
posvećeno njihovim božanstvima i veličanstvima.*

Natpis upućuje na obnovu svetišta posvećenog Serapisu, a vjerojatno i Izidi. Tako važan spomenik govori da u Karnuntu nije živjelo tek nekoliko njihovih štovatelja, već da je broj njihovih sljedbenika bio puno veći. Naime, postojanje svetišta posvećenog tim božanstvima ukazuje na to da je u ondje vjerojatno postojao *collegium*, odnosno čitava zajednica štovatelja Izide i Serapisa. Natpis je posebno važan i zbog dovođenja njihovog kulta u vezu s carskim, budući da je posvetitelj bio visoki vojni dužnosnik. Za obnovu svetišta te podizanje natpisa pobrinuo se Publije Kornelije Anulije, zapovjednik 14. legije.

4.
STATUETA IZIDE DOJITELJICE
Bronca

Smještaj: Museum Carnuntinum
Literatura: Bricault 2011: 127.

Manji kip Izide Dojiteljice s Harpokratom.

5.
3 STATUETE IZIDE-FORTUNE
Bronca

Smještaj: Museum Carnuntinum
Literatura: Bricault 2011: 127.

Tri kipića Izide-Fortune s tipičnim atributima, rogom obilja i kormilom.¹²²

6.
10 AMULETA S PRIKAZOM IZIDE I HARPOKRATA
Srebro

slika 4

Datacija: 2-3. stoljeće
Literatura: Veymiers & Bricault 2006: 309-313.

Deset amuleta Izide i Harpokrata izrađeno je od srebra, a jedan od njih bio je i pozlaćen. Božica i njezin sin prikazani su u stojećem položaju i podjednake su veličine. Na njihovim se glavama nalaze krune specifične za božanstva, ali su stilizirane gotovo do neprepoznatljivosti. Izida u rukama drži rog obilja. Božanstva su okružena različitim životinjama (pas, kornjača, sokol), koja se nalaze pod njihovim nogama. Zbog stilizacije i

¹²² zbog nedostatka podataka o statuetama, sve su navedene pod istom kataloškom jedinicom

slabije kvalitete njihove izrade može se pretpostaviti da su amuleti bili proizvod lokalnih panonskih radionica.¹²³

Komárom (*Brigetio*)

7.

KIP

slika 5

Bronca

10,1 x 6,9 cm

Mjesto nalaza: Komárom-Szöny (*Brigetio*)

Smještaj: Mađarski nacionalni muzej

Datacija: 2-3. stoljeće

Literatura: Wessetzky 1961: 53., Mráv & Szabó 2016: 138.

Brončano poprsje Izide-Fortune dobro je sačuvano. Oštećeni su tek jedno oko i gornji dio božičine krune, dijamem ukrašen sitnim ornamentalnim motivima, kojeg krasi i palmino lišće te sunčev disk smješten između kravljih rogova. Sa svake strane krune nalaze se dvije kobre. Glava je blago okrenuta u lijevu stranu, a kovrčava je kosa razdjeljena na tjemenu i pada niz vrat na ramena. Oči su istaknute srebrnim umetkom. Nabori na božičinoj haljini jednostavni su i usporedni, a tkanina se na grudima skuplja u izidinski čvor.

Ostrogon (*Solva*)

8.

KIP

slika 6

Bronca

8,9 x 5,2 cm

Mjesto nalaza: dvorac Esztergom

Vrijeme nalaza: 1820.

Smještaj: Mađarski nacionalni muzej

Datacija: 2-3. stoljeće

Literatura: Wessetzky 1961: 50., Mráv & Szabó 2016: 138.

Ženska figura, čija je kosa ukrašena polumjesecom, sunčevim diskom i rogovima, stoji uspravno i oslanja se na kormilo u svojoj desnici, dok u ljevici drži rog obilja. Ti simboli, kao i krila na njezinim leđima ukazuju na Izidu-Fortunu. Božica je odjevena u dugi hiton koji se veže u čvor pod njezinim prsima. Njezino lijevo rame i dio poprsja stoga su nagi. Ako se izuzme jedno slomljeno krilo na leđima, kipić je prilično dobro sačuvan te se izdvaja kao jedan od najljepših prikaza Izide-Fortune ovoga tipa u Gornjoj Panoniji.

¹²³ u dostupnoj literaturi amuleti su proučavani kao cjelina, bez izdvajanja pojedinih spomenika, pa su zato i u katalogu navedeni pod jednom kataloškom jedinicom

Ptuj (Petovij)

9.

ŽRTVENIK

Izgubljen

Mjesto nalaza: Zgornja Hajdina, župna crkva sv. Martina

Datacija: 138-161. godine

Literatura: CIL III 4015, SIRIS 654, RICIS 613/0301, EDH 68877, Takács 1995: 166-168.,
Selem 2008: 57-60.

Natpis je posebno važan jer nudi rijetke podatke o Izidinom svećenstvu u Gornjoj Panoniji te o mogućim specifičnostima vezanima uz svećeničku službu. Tekst natpisa glasi:

ISIDI
AVG(ustae)
SACRVM
MARTI
5 ALIS
FIRMINI
Q(uinti) SABINI
VERANI
T(ertiae) P(artis)
10 CONDVC(toris)
PORTORI
ILLYRICI
AR[k]ARI VIC(arius)
VOTO
15 SVSCEPTO
D(onum) D(at)
SAC(erdotibus) T(ito) FL(avio)
MARTIALE
ET FL(avio) MARVL
20 LINO FIL(io)

Izidi
Uzvišenoj
posvećeno,
Marcijal,
5 *zamjenik Firmina,*
blagajnika Kvinta Sabinija
Verana,
zastupnika trećine
iliričke
carine,
10 *izvršavajući*
zavjet
predaje poklon,
svećenicima Titu Flaviju

- 15 *Marcijalu*
i Flaviju Marulinu,
sinu.

Osim dedikanta, roba Marcijala, natpis spominje još nekoliko osoba. Marcijal je bio Firminov *servus vicarius*, koji je pak bio *servus vilicus* Kvinta Sabinija Verana, jednog od trojice zakupnika iliričke carine. Uz njih se spominju i svećenici Flavije Marulin i njegov otac Tit Flavije Marcijal. To je posebno važno jer može ukazivati na mogućnost da je svećenička čast bila nasljedna. Takvi primjeri nisu zabilježeni na prostoru Italije te se možda radilo o običaju koji je bio svojstven samo sljedbenicima kulta na ovom prostoru. S druge strane, činjenica da su otac i sin obnašali svećeničku dužnost u isto vrijeme, može biti tek puka slučajnost te ne mora upućivati na nasljeđivanje ili doživotnost te funkcije.

10.
ŽRTVENIK
Mramor
46 x 33 cm

Mjesto nalaza: Vošnjakova ulica, Ptuj

Vrijeme nalaza: 1852.

Smještaj: lapidarij dvorca Eggenberg, Graz

Datacija: 131-170. godine

Literatura: CIL III 4017, SIRIS 656, RICIS 613/0303, EDH 68868, Takács 1995: 168.,
Selem 2008: 60-61.

Natpis je djelomično sačuvan. Njegova lijeva strana i donji dio su izgubljeni. Tekst se nalazi u profiliranom okviru, a pravilna i plitko uklesana slova se postepeno smanjuju od gornjeg dijela natpisnog polja prema donjem. Natpis glasi :

- [Is]IDI
[My]RIO
[ny]MAE
[pro] FRVCTO
5 [Sabi]NI VERANI
[co]NDVCT(oris)
[—]

- Isidi*
Tisuću-
imenoj
za Frukta,
5 *Sabinija Verana*
(službenika) zakupnika
[—]

Ovaj žrtvenik, na kojemu se Izidi daje jedan od njezinih karakterističnih pridjevaka, podigao je nepoznati posvetitelj za Frukta, službenika carinskog zakupnika Kvinta Sabinija Verana, koji se spominje i u prethodnom natpisu. Važno je napomenuti da epitet *Tisućuimena* opisuje božicu kao onu koja se pojavljuje u mnogobrojnim zemljama, gdje ju svaki narod

štuje pod nekim drugim imenom te se na taj način ističe njezin univerzalni karakter. Javljanje ovog pridjevka na žrtveniku iz Ptuja posebno je važno zato budući da se epikleza češće javlja na grčkim, nego na rimskim natpisima.

11.

NATPIS NA BAZI KIPA

Izgubljen

Mjesto nalaza: Zgornja Hajdina, župna crkva sv. Martina

Datacija: 1-300. godine

Literatura: CIL III 4016, SIRIS 655, RICIS 613/0302, EDH 68878, Takács 1995: 169-170., Selem 2008: 62.

Tekst natpisa koji se nalazi na bazi izgubljenog kipa glasi:

ISIDI

AVG(ustae)

SIGNVM

CVM BAS(i)

5 VICTORIN(us)

EX VOTO

POSVIT

Izidi

Uzvišenoj

kip

s podnožjem

5 *podigao je Viktorin
kao zavjetni dar*

Ovaj natpis ne otkriva puno podataka, osim toga što se za dedikanta Viktorina po njegovom imenu može zaključiti da je najvjerojatnije bio rob. Pridjevak *Uzvišena*, jedan od najčešćih Izidinih epiteta, može se povezati s carskim kultom te upućuje na to da je božičin kult u Petoviju imao službeni položaj.

12.

ŽRTVENIK

slika 7

Mramor

82 x 35 x 10 cm

Vrijeme nalaza: 1936.

Smještaj: Pokrajinski Muzej Ptuj

Datacija: 2-3. stoljeće

Literatura: SIRIS 660, RICIS 613/0307, EDH 23613, Takács 1995: 168-169., Selem 2008: 89-90.

Spomenik je prilično slabo sačuvan. Slova su različitih veličina, prilično plitko i nemarno uklesana. Tekst natpisa ipak se može u potpunosti pročitati:

C(aius) VL(pius) AVR(elius)
GAIANV[s]
I(sidi) V(ictrici) ET SER(api)
PRO SALV[t(e)]
5 SVA SVORVM[q(ue)]
OMNIVM
V(otum) S(olvit) L(libens) M(erito)

*Gaj Ulpije Aurelije
Gajan
Izidi Pobjedničkoj i Serapisu
za spas*
5 *svoj i čitave svoje obitelji
zavjet je ispunio rado i prema zasluži.*

Žrtvenik je podigao Gaj Ulpije Aurelije Gajan, pojedinac iz viteškog staleža. Dovodeći ovaj natpis u vezi s drugim natpisima, moguće je saznati nešto više o posvetitelju natpisa. Dedicantu se, naime, može pripisati izvršavanje dužnosti predstojnika prometa, a isti je pojedinac možda bio i *iuridicus Alexandriae*. Njegov interes za egipatska božanstva i kultove možda se probudio upravo za vrijeme njegova boravka u Aleksandriji. Pridjev *Pobjednička* na ovom se natpisu javlja uz Izidu, a ne uz Serapisa, što je prilično rijetko, pogotovo u dunavskim provincijama, gdje je ovo jedini takav primjer.

13.

TABULA ANSATA

slika 8

Bronca

2,5 x 5,5 cm

Mjesto nalaza: Spodnja Hajdina

Vrijeme nalaza: 1898.

Smještaj: Pokrajinski Muzej Ptuj-Ormož

Datacija: 2. polovica 2. stoljeća

Literatura: CIL III 15184, SIRIS 658, RICIS 613/0305, EDH 68555, Takács 1995: 170., Fitz 1998: 105., Selem 2008: 63.

Desna ansa je slomljena. Tekst se nalazi u uokvirenom natpisnom polju. Slova su jednake veličine (oko 0.7 cm) i izrađena su ukucavanjem. Natpis glasi:

APOL(l)INAR(is)
ISID(i) V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

*Apolinar
Izidi je ispunio zavjet rado i prema zasluži.*

Ovaj kratki natpis ne otkriva puno podataka o štovanju božice ni o vjerniku, ali se na temelju njegova imena ipak može štošta zaključiti. Budući da se radi o pojedincu koji ima

samo jedno ime, može se pretpostaviti da se radi o robu. Osim toga, njegovo ime govori i da je najvjerojatnije bio podrijetlom iz istočnih provincija Carstva.

14.

TABULA ANSATA

slika 9

Bronca

2.6 cm x 3 cm

Mjesto nalaza: Spodnja Hajdina

Vrijeme nalaza: 1935.

Smještaj: Pokrajinski Muzej Ptuj-Ormož

Datacija: 101-200. godine

Literatura: SIRIS 659, RICIS 613/0306, EDH 68556, Takács 1995: 170., Fitz 1998: 105., Selem 2008: 63.

Tabula ansata sačuvana je samo djelomično i desni dio ploče je izgubljen. Prosječna veličina slova je 0.5 cm. Tekst je izveden ukucavanjem i glasi:

IS[idi]

VAL(erius) A[—]

P(ublius) M[—]

Izidi

Valerije A (...)

Publije (...)

Zbog oštećenosti natpisa teško je ustvrditi išta o dedikantu. Moguće je i to da natpis nije posvetio samo jedan vjernik, već dvojica. Kao i prethodna, ova tabula ansata predstavlja skromnije i privatno svjedočanstvo o ispunjenom zavjetu. Budući da su pronađene na istom mjestu, vrlo je vjerojatno da su bile postavljene na zidove istog svetišta posvećenog Izidi, koje je s obzirom na ove nalaze, vrlo vjerojatno postojalo na Spodnjoj Hajdini.

15.

SVJETILJKA

Pečena glina

Mjesto nalaza: grobište na Spodnjoj Hajdini

Literatura: Selem 2008: 79.

Svjetiljka je izrađena je od pečene gline. Na disku je božičin lik s tipičnom izidinskom krunom od mladog mjeseca koji uokviruje sunčevu ploču. Svjetiljka je nađena je u jednom grobu na Spodnjoj Hajdini zajedno s novcem cara Klaudija. Ipak, to ne pomaže u dataciji budući da se u grobove često stavlja stariji novac, a ne onaj koji je u tom trenutku bio u upotrebi.

16.

SVJETILJKA

Pečena glina

Mjesto nalaza: grobište na Spodnjoj Hajdini

Literatura: Selem 2008: 79.

Ova svjetiljka također je pronađena u jednom od grobova na Spodnjoj Hajdini. I ona je izrađena od gline te je Izida i ovdje prikazana s krunom od mladog mjeseca i sunčevog diska. Prema tome, moglo bi se pretpostaviti da su obje svjetiljke izrađene u istoj radionici. Budući da se ne radi o posebno kvalitetnom radu, lako je zaključiti da vlasnici svjetiljke nisu bili pripadnici elite, već da su pripadali nižim slojevima društva.

Szombathely (*Savarija*)

17.

OLTAR

slika 10

Mramor

55 x 30 x 18 cm

Mjesto nalaza: Ulica Imre Thökolyja 14-16

Smještaj: Savaria Múzeum

Datacija: 51-150. godine

Literatura: Fitz 1998: 95., Takács 1995: 173-174., *CIL* III 4156, *SIRIS* 661, *EDH* 39921.

Oltar je pronađen prije nego što su započela iskopavanja u nadi za pronalaskom Izidinog hrama u Savariji. Natpis je prilično oštećen, ali se gotovo sav tekst može pročitati. Slova su plitko uklesana te se ne razlikuju puno u veličini (promjer varira između 3 i 4 cm). Tekst natpisa glasi:

ISIDI AV[g(ustae)]
SACR(um)
TI(berius) BARBIV[s]
TI(iberi) FIL(ilius) VE[l(ina)]
5 VALEN[s]
DEC(urio) C(oloniae) C(laudiae) S[av(ariae)]
QVAEST[or]
IIVIR I(ure) DI[[c(undo)]
[p]ONTI[fex]
10 [—]

Izidi Uzvišenoj
posvećeno,
Tiberije Barbije,
sin Tiberija Velina,
5 *iz plemena Velina*
dekurion kladijevske kolonije Savarije
kvestor
duumvir

i pontifeks

10 [—]

Zavjetni oltar Izidi je posvetio pripadnik obitelji Barbija, koja je potjecala iz sjeverne Italije te se obogatila baveći se trgovinom. Tekst natpisa pokazuje da je jedna grana obitelji doselila u Savariju te da je i ondje nastavila prosperirati. Posvetitelj je očito bio iznimno moćan i utjecajan pojedinac: prvi čovjek rimske uprave, načelnik grada, *duumvir*, *decurion*, *questor* i *pontifex*.

18.

NATPIS NA BAZI KIPA

slika 11

Vapnenac

55 x 23 x 22 cm

Mjesto nalaza: Ulica Imre Thökolyja 18

Smještaj: Gradski muzej Szombathely

Datacija: 131-230. godine

Literatura: CIL III 10908, SIRIS 662, RICIS 613/0502, EDH 71811, Takács 1995: 174-175.

Na oštećenoj lijevoj strani baze kipa, prikazana je kruna s vrpcom, a s desne strane prikazana je jedva prepoznatljiva figura djeteta s prstom na usnama. S obzirom na to, može se zaključiti da se vjerojatno radi o Harpokratu. Ispod tog lika nalazi se prikaz Anubisa, odnosno svećenika s maskom šakala. Tekst natpisa:

[I]SID[i]

AVG(ustae) SA[c(rum)]

Q(uintus) IVLIV[s]

[M]ODERAT(us)

5 [Quintus I]VLIVS

[B]ELLIC(us)

[sace]RD[o]

[tes]

[—]

Izidi

Uzvišenoj posvećeno,

Kvint Julije

Moderat i

5 *Kvint Julije*

Belik,

svećenici

[—]

Ono što ovaj natpis čini posebno važnim jest činjenica da su posvetitelji natpisa bili svećenici koji su vjerojatno bili rođaci, budući da se radi o muškarcima istog gentilicija. Možda su bili braća ili otac i sin, što ponovno vodi do istih zaključaka kao i natpis iz Ptuja. Ako su svećenici spomenuti na natpisu u krvnom srodstvu, to bi moglo upućivati na činjenicu da je na prostoru Gornje Panonije u Izidinom kultu postojalo prenošenje svećeničke dužnosti unutar obitelji.

19.

NATPIS NA ZIDU SVETIŠTA

slika 12

Mramor

84 x 54 x 46 cm

Mjesto nalaza: Iseum Savariense

Vrijeme nalaza: 1955.

Smještaj: Savaria Múzeum

Datacija: 193-217. godine

Literatura: SIRIS 663, RICIS 613/0503, EDH 37724, Takács 1995: 174.

Natpis na dijelu zida od bijelog mramora slabo je očuvan i ne otkriva puno podataka. Može se pretpostaviti da se nalazio na zidu Izidinog hrama. Natpis glasi:

[Isidi Aug(ustae)] SAC(rum)

[—]RIE

[—]R

[—]

Izidi Uzvišenoj posvećeno...

[—]

Tekst natpisa smješten je između dva prikaza božice Viktorije. Sačuvan je samo uokvireni reljef s desne strane. Viktorija je prikazana s krilima i nagim gornjim dijelom tijela, dok je od struka naniže zagnuta. U ispruženoj desnici drži vijenac, dok u ljevici, koja je uz tijelo, drži palminu grančicu.

20.

FRIZ

slika 13

Mramor

133 x 72 x 42 cm

Mjesto nalaza: Ulica Imre Thökolyja 14-16

Vrijeme nalaza: 1955.

Smještaj: Savaria Múzeum

Literatura: Wessetzky 1961: 29-31.

U pravokutnom uokvirenom polju nalaze se tri stojeće figure. Izida, krajnje lijevo, prikazana je kao Higijeja, dok je Serapis, koji se nalazi krajnje desno, prikazan kao Asklepije. Oboje su, dakle, poistovječeni s božanstvima iscjeljenja. Između njih je prikazan Anubis ili pak svećenik s maskom Anubisa. Izida na sebi nosi hiton i zaogrnutu je ogrtačem te se uz nju nalazi velika zmija (kobra). Serapis je također zaogrnut ogrtačem te u desnici drži dugi štap. Anubis je prikazan u odori rimskog zapovjednika. U njegovim podignutim rukama nalaze se kaducej i palmin list, predmeti koji se prema Apulejevom opisu, nalaze u rukama svećenika s Anubisovom maskom, koji predvodi povorku. Može se zaključiti da se radi o prikazu svetkovine u Izidinu čast.

21.

RELJEF

slika 14

Mramor

150 x 90 cm

Mjesto nalaza: Ulica Imre Thökolyja 14-16

Vrijeme nalaza: 1955.

Smještaj: Savaria Múzeum

Literatura: Wessetzky 1961: 28-36.

U sredini uokvirenog pravokutnog polja je Izida, sjedi na psu, tj. na božanstvu imenom Sotis. Na sebi nosi hiton i zagrnuta je ogrtačem. U desnici drži sistrum, a u lijevoj ruci posudu s voćem. Na desnoj strani, u drugom uokvirenom polju nalazi se bog Mars. Nosi plašt te u desnici drži koplje i oslanja se na štit za koji se pridržava drugom rukom. Na desnoj bočnoj strani spomenika prikazan je nagi bradati Herkul koji se oslanja na toljagu. Postoji mogućnost da je to car Komod, koji je prikazan kao Herkul. Razlog poistovjećivanja na spomeniku je možda bio njegov posjet Panoniji u vrijeme izgradnje hrama, a moguće je posjetio i samu Savariju. Na taj način bila bi uspostavljena i veza Izidina kulta s carskim. Reljef možda prikazuje svečanost Nove godine koju Sotis simbolizira.

Sisak (*Siscija*)

22.

ŽRTVENIK

slike 15 i 15a

Vapnenac

29 x 14 cm

Smještaj: Narodni muzej u Ljubljani

Datacija: 171-303. godine

Literatura: CIL III 3944, SIRIS 652, RICIS 613/0201, EDH 68419, Takács 1995: 170-171., Selem 2008: 55-56., Selem & Vilogorac Brčić 2008: 38-39.

Žrtvenik je djelomice sačuvan i okolnosti nalaza nisu poznate. Na lijevoj bočnoj strani prikazana je vitica vinove loze, dok se s desne strane nalazi lik svećenika s Anubisovom maskom. Tekst natpisa glasi:

ISI(di)

AVG(ustae) [—]

P(ublius) Anton(inus) [—]

[—] N [—]

Izidi

Uzvišenoj [—]

Publije Antonin

[—]

Izgled žrtvenika nudi više podataka od sadržaja natpisa, koji je značajan po povezivanju Izide s carskim kultom preko pridjevka *Augusta*. Naime, figura s maskom šakala

može se povezati sa sličnim prikazom Izidinog svećenika s maskom Anubisa na reljefu pronađenom u Savariji.

23.

TABULA ANSATA

slika 16

Bronca

3,5 x 6,5 cm

Mjesto nalaza: rijeka Kupa, u blizini Siska

Vrijeme nalaza: 1909.

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: kraj 1.- početak 2. stoljeća

Literatura: SIRIS 653, RICIS 613/0202, EDH 71810, Takács 1995: 171., Selem 2008: 62., Selem & Vilogorac Brčić 2018: 39-40.

Tekst natpisa glasi:

ISIDI AVG(ustae)

SAC(rum) VOL(cenia)

MAXIMA

EX VI(su) VO(tum) SO(lvit) L(aeta)

5 L(ibens) M(erito)

Uzvišenoj Izidi

posvećeno, Volcenija

Maksima

prema viđenju je, radosna, ispunila zavjet

5 *rado i prema zasluži.*

Volcenija Maksima je Izidi posvetila spomenik nakon što joj se božica, navodno, ukazala. Može se pretpostaviti da je Izida tom prilikom sljedbenici zapovijedila izvršavanje zavjeta. Uz Izidino ime ponovno se javlja epitet *Uzvišena* koji upućuje na vezu s carskim kultom te na službeni položaj božičina kulta u Sisciji.

Sopron (*Skarbancija*)

24.

OLTAR

slika 17

Vapnenac

63 x 26 x 27 cm

Mjesto nalaza: Iseum Scarbantiae

Vrijeme nalaza: 1856.

Smještaj: Soproni Múzeum

Datacija: 51-150. godine

Literatura: CIL III 4234, SIRIS 664, RICIS 613/0601, EDH 40443, Wessetzky 1961: 38-40., Takács 1995: 175., Fitz 1998: 105., Mráv & Gabrieli 2011: 208-213.

Na vrhu oltara uklesana je žrtvena posuda, a s lijeve strane je krava, koja predstavlja Izidu-Hator. Pored nje je mladi mjesec. Tekst natpisa je u potpunosti sačuvan i glasi:

ISIDI AVG(ustae)
ET BVBASTI
G(aius) P(omponius) PHILINVS
POMPONI
5 SEVERI
LIB(ertus) V(otum) S(olvit)

*Izidi Uzvišenoj
i Bubastidi
Gaj Pomponije Filin,
Pomponija
5 Severa
oslobođenik, izvršio je svoj zavjet.*

Zavjetni je natpis Izidi Uzvišenoj i Bubastidi posvetio čovjek koji je bio oslobođenik. S obzirom na to da je dedikant štovao Izidu zajedno s Bubastidom, egipatskom božicom koja u rimskom svijetu nije bila naročito popularna, može se pretpostaviti da je bio podrijetlom iz istočnih djelova Carstva, možda upravo iz Egipta. Iako je se u Egiptu Bubastida nerijetko pojavljivala uz Izidu, pogotovo u ranijim razdobljima, na latinskim se natpisima pojavljuje još samo jednom, u Ostiji, također zajedno s Izidom (*SIRIS* 534).

25.

ŽRTVENIK

slika 18

Vapnenac

39,5 x 50 x 9,5 cm

Mjesto nalaza: Iseum Scarbantiae

Vrijeme nalaza: 2002.

Smještaj: Soproni Múzeum

Datacija: 101-150. godine

Literatura: EDH 65483, Mráv & Gabrieli 2011: 220-221., Glavičić & Miletić 2011: 122-123.

Žrtvenik je djelomično sačuvan. Tekst natpisa nalazi se u uokvirenom natpisnom polju. Slova su različitih veličina te se smanjuju od gornjeg dijela spomenika prema donjem. Natpis glasi :

[Os]IRI AVC(usto)
[Isi]DIS SACERD(os)
[—] DOMATIVS
[I]NGEN(u)VS
5 F(ecit)

*Ozirisu Uzvišenom
posvetio
Izidin svećenik
[—]Domacije
5 Ingen*

Ovaj je natpis jedini u Gornjoj Panoniji na kojemu se uz Izidino javlja i Ozirisovo ime. Bio je njezin prvotni partner u faraonskom Egiptu. S obzirom činjenicu da je dedikant štovao Izidu s Ozirisom, moglo bi se pretpostaviti da je posvetitelj natpisa podrijetlom Egipćanin, odnosno „Istočnjak“, ali niz drugih natpisa iz Skarbansije, koji spominju ostale članove obitelji *Domatius*, dvjedoči da su njihovi članovi posjedovali rimsko građansko pravo i bavili se trgovinom te različitim poduzetničkim poslovima. Ovaj spomenik nudi, dakle, primjer Izidina svećenika koji je bio pripadnik dobrostojeće i prema svemu sudeći ugledne obitelji.

26.

ŽRTVENIK

slika 19

Vapnenac

100 x 66,5 x 39,5 cm

Mjesto nalaza: Iseum Scarbantiae

Vrijeme nalaza: 2002.

Smještaj: Soproni Múzeum

Datacija: 51-150. godine

Literatura: EDH 66897, Mráv & Gabrieli 2011: 213-216.

Spomenik je slabije je očuvan. Žrtveniku je veću štetu nanijela vatra te su na njemu i dalje vidljivi tragovi čađe. Oštećeno je i krunište čiji su rubovi polomljeni. Slova su različite veličine (4-8 cm) te se postepeno povećavaju prema dnu spomenika. Unatoč oštećenjima, tekst u uokvirenom natpisnom polju može se u potpunosti pročitati:

ISIDI SAC(rum)

CLAVDIA

TI(beri) F(ilia) SEVERA

PRO SE ET

5 SVIS EX VOTO

L(ibens) M(erito)

Izidi posvećeno

Klaudija

kći Tiberija Severa

za sebe i svoje

5 *ispunila je zavjet*

rado i prema zasluži.

Spomenik je dala podići Izidina sljedbenica Klaudija Severa. Uz *tabulu ansatu* iz Siscije, ovo je jedini spomenik u provinciji koji je Izidi samostalno posvetila ženska osoba. Ara je također rijedan primjer spomenika na kojemu ženski dedikant posvećuje u ime cijele obitelji.

27.

ŽRTVENIK

slike 20 i 20a

Vapnenac

53,5 x 32,5 x 26,5 cm

Mjesto nalaza: Iseum Scarbantiae

Vrijeme nalaza: 2002.

Smještaj: Soproni Múzeum

Datacija: 51-100. godine

Literatura: Mráv & Gabrieli 2011: 216-220., *EDH* 71559.

Žrtvenik je vrlo oštećen. Slova su plitko uklesana i podjednake su veličine (3-4 cm). Bočne strane žrtvenika krasi reljefi Izidinih simbola. Na desnoj je bočnoj strani spomenika prikazan sistrum, a na lijevoj guska. Natpis glasi:

[I]SIDI AVG(ustae)
[Ti(berius)] IV[li]V[s]
[A]MBI[—]
[Iul]IA [—]
5 [—]

Izidi Uzvišenoj

Tiberije Julije

[—]

Julija [—]

5 [—]

Izidi su posvetile dvije osobe, muškarac Tiberije Julije Ambi[—] te žena Julija. Zbog oštećenosti natpisa ne može se ustvrditi njihov međusobni odnos, ali moguće je da je Julija bila Tiberijeva rođakinja ili oslobođenica. Njegov kognomen mogao je glasiti *Ambisavus* ili *Ambidravus*.

Varaždinske toplice (*Aquae Iasae*)

28.

ŽRTVENIK

slika 21

Mramor

156 x 70 x 44 cm

Mjesto nalaza: konstrukcija sjevernog zida izvorišnog bazena

Vrijeme nalaza: 2012.

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: 2-3. stoljeće

Literatura: *EDH* 74972, Kušan Špalj 2017: 290-292., Selem & Vilogorac Brčić 2018: 25-36.

Žrtvenik je vrlo dobro očuvan. Sastoji se od kruništa, postolja i središnjeg dijela s natpisnim poljem. Na bočnim stranama žrtvenika uklesani su kantari s viticama loze. Isti tekst uklesan je na prednjoj i stražnjoj strani žrtvenika. Prednja strana pritom je očuvanija, dok je tekst na stražnjoj strani, koja je vjerojatno bila model za prednju, jedva vidljiv. Slova se od gornjeg prema donjem dijelu natpisnog polja postepeno smanjuju. Tekst natpisa glasi:

ISIDI ET
SERAPI AVG(ustibus)
SACRVM

5 C(aius) V(alerius) PRISCVS
AVG(ustalis) C(oloniae) V(lpiae)
T(raianae) P(oetoviensis) ET
CATIENIA
FORTVNATA CON(iunx)
SIVE ORICCLIO

*Izidi i
Serapisu Uzvišenima
posvećeno.*

5 *Gaj Valerije Prisk,
Augustal kolonije Ulpije
Trajanove Petovija, i
Katienija
Fortunata, supruga,
ili Oriklio*

Može se pretpostaviti da su Gaj Valerije Prisk i njegova supruga nakon ozdravljenja u Jaškim Toplicama posvetili žrtvenik iscjeljiteljskim božanstvima Izidi i Serapisu, koje su inače štovali i u Petoviju, gdje su živjeli. Gaj Valerije Prisk vjerojatno je bio oslobođenik ugledne obitelji Valerija. Bio je sevir Augustal, odnosno službenik carskoga kulta, što se može povezati s pridjevkom *Augustibus*, koji se na ovom natpisu javlja uz Izidu i Serapisa. S obzirom na to, još jedan od razloga podizanja spomenika mogla je biti carska promidžba Izidina i Serapisova kulta.

ADDENDA

Bad Deutsch Altenburg (Karnunt)

29.

ŽENSKA GLAVA

Kamen

Literatura: Bricault 2011: 127.

Ženska kamena glava možda prikazuje Izidu ili Izidinu svećenicu. Na glavi je prikazana kruna karakteristična za Izidu, koju čine polumjesec i modij.

Sisak (Siscija)

30.

ŽENSKA GLAVA

Mramor

18,5 cm

slika 22

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: 2. stoljeće

Literatura: Rendić-Miočević 1987: 201., Bricault 2001: 128., Selem 2008: 74-75., Selem & Vilogorac Brčić 2018: 57-58.

Prikaz mlade žene prilično je dobro očuvan. Njeno je lice zaobljeno, oči su velike, a kosa joj je svezana u punđu. Na vrhu njezina tjemena nalazi se otvor u koji se umetao metalni naglavak. Iako nema dokaza koji bi to potvrdili, taj je izgubljeni naglavak, dijamem, mogao biti izidinski atribut. S druge strane, postoji mogućnost da spomenik prikazuje Izidinu svećenicu. Ova se mramorna glava dovodi i u vezu s Krispinom, suprugom cara Komoda na osnovu vidljive sličnosti u izgledu između ovog prikaza i drugih sačuvanih prikaza Krispine. Budući da je car Komod bio posebno naklonjen egipatskim kultovima, vrlo je moguće da je njegova supruga prikazana kao Izida. To bi bilo potpuno tipično za period u kojemu su jačale veze između carskog i egipatskih kultova.

31.

GEMA S PRIKAZOM IZIDE ILI CERERE

slika 23

Crni jaspis

1,55 x 1,2 x 0,3 cm

Smještaj: Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb

Datacija: 1. stoljeće

Literatura: Tomorad 2003: 70., Tomorad 2017: 81.

Na gemi je prikazano žensko poprsje okrenuto nalijevo. Kosa je spletena i pada preko ramena. Iznad čela nalazi se gravura koja bi mogla predočavati lotos. S lijeve strane, ispred lica, ugraviran je plod (klas) ili cvijet (lotos). Gornji rub geme je oštećen.

Varaždinske toplice (*Aquae Iasae*)

32.

RELJEF S NATPISOM

slika 24

Mramor

52 x 90 x 10 cm

Mjesto nalaza: konstrukcija sjevernog zida izvorišnog bazena

Vrijeme nalaza: 2012.

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: 1. lipanj 192. godine

Literatura: EDH 75020, Kušan Špalj 2017: 297.

Na desnoj strani prikazana je figura koja možda predstavlja Izidu-Fortunu ili njezinu svećenicu. Odjevena je u haljinu na kojoj se nazire jedan od božičinih atributa, izidinski čvor, a na glavi ima tipičnu izidinsku krunu koja se sastoji od kravljih rogova i sunčeva diska. U desnici drži plitku posudu (*patera*) te izlijeva žrtvu iznad plamtećeg žrtvenika. U lijevoj ruci drži rog obilja, jedan od atributa božice Fortune. S njezine lijeve strane prikazana su još četiri polugola ženska lika u sjedećem položaju. Njihova odjeća i frizure karakteristične su za prikaze nimfi na reljefima iz tog razdoblja pronađenim u Varaždinskim Toplicama. Uz jednu

od figura nalazi se leteći Amor s palminom granom pa se može pretpostaviti da se radi o Veneri, dok ostali likovi predstavljaju nimfe. Venera u desnoj ruci drži trsku, a u drugoj joj se ruci nalazi jabuka. Reljef je vjerojatno proizvod neke domaće radionice. Na njemu su vidljivi i tragovi klinova i utora koji ukazuju na to da je reljef bio vjerojatno bio pričvršćen na vertikalnu plohu, moguće u jednom od hramova svetišta. Tekst natpisa glasi:

IMP(eratore) [Commodo]] VII ET HELVIO PERTENACI
II CO(n)S(ulibus) KAL(endis) IVNIS

*U godini sedmog konzulata cara Komoda i drugog konzulata Helvija Pertinaksa,
1. dana mjeseca lipnja*

Natpis možda svjedoči o vezi Izidinog kulta s carskim te bi se Izida i tu dovela u vezu upravo s carom Komodom, velikim obožavateljem egipatskih kultova, čije je ime na ovom natpisu naknadno uklonjeno (*damnatio memoriae*). Na temelju natpisa i reljefa samo se može pretpostaviti da je ploča postavljena u svetištu u povodu neke svečanosti u čast Izide-Fortune, a možda i drugih ženskih božanstava.

Prilog 2: Fotografije spomenika

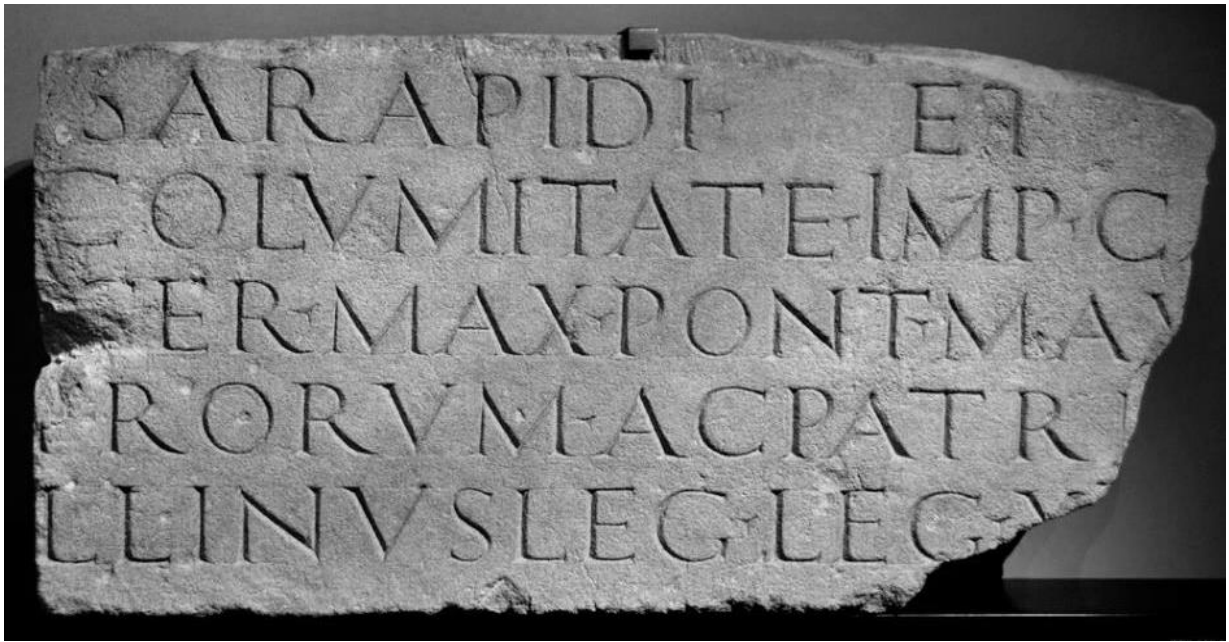
1. Statueta Izide-Fortune (Ács–Vaspuszta, Wessetzky 1961., sl. 20)
2. Žrtvenik s posvetom Serapisu Spasitelju i Izidi (Bad Deutsch Altenburg, *UBI ERAT LUPA* 8921)
3. Natpis s posvetom Nepobjedivom bogu Serapisu i Izidi Kraljici (Bad Deutsch Altenburg, *UBI ERAT LUPA*, 8694)
4. Amulet s prikazom Izide i Harpokrata (Bad Deutsch Altenburg, Győry 2006., 90, sl. 4)
5. Brončano poprsje Izide-Fortune (Komárom, Győry & Szabó 2016., pl. 32a)
6. Kipić Izide-Fortune (Ostrogon, Győry & Szabó 2016., pl. 31)
7. Natpis s posvetom Izidi Pobjedničkoj i Serapisu (Ptuj, *UBI ERAT LUPA* 9428)
8. Tabula ansata s posvetom Izidi (Ptuj, *EDCS* 30200464)
9. Tabula ansata s posvetom Izidi (Ptuj, *EDCS* 11300996)
10. Oltar s posvetom Izidi Uzvišenoj (Szombathely, *UBI ERAT LUPA*, 7952)
11. Natpis na bazi kipa (Szombathely, *EDCS* 29000427)
12. Natpis na zidu svetišta (Szombathely, *EDCS* 09900006)
13. Friz s prikazom Izide, Serapisa i svećenika (Szombathely, *UBI ERAT LUPA*, 9762)
14. Reljef s prikazom Izide, Sotis, Marsa i Herakla (Szombathely, *UBI ERAT LUPA*, 8007)
15. i 15a. Žrtvenik s posvetom Izidi Uzvišenoj (Sisak, *EDCS* 26600419)
16. Tabula ansata s posvetom Izidi Uzvišenoj (Sisak, *EDCS* 11301121)
17. Oltar s posvetom Izidi i Bubastidi (Sopron, *UBI ERAT LUPA*, 6199)
18. Oltar s posvetom Ozirisu Uzvišenom (Sopron, *EDCS* 44200230)
19. Žrtvenik s posvetom Izidi (Sopron, Mráv & Gabrieli 2011., 214, sl. 10)
20. i 20a. Žrtvenik s posvetom Izidi Uzvišenoj (Sopron, *EDCS* 64100107)
21. Žrtvenik s posvetom Izidi i Serapisu Uzvišenima (Varaždinske Toplice, Kušan Špalj 2017., 290, sl. 22)
22. Glava od mramora (Sisak, Selem 2008., 74)
23. Gema od crnog jaspisa s prikazom Cerere ili Izide (Sisak, <http://croato-aegyptica.starapovijest.eu/hr/Predmet/1487>, posjet 02. 12. 2019.)
24. Reljef s prikazom ženskih božanstava (Varaždinske Toplice, Kušan Špalj 2017., 295, sl. 24)

Slika 1.

Slika 2.

Slika 3.

Slika 4.

Slika 5.

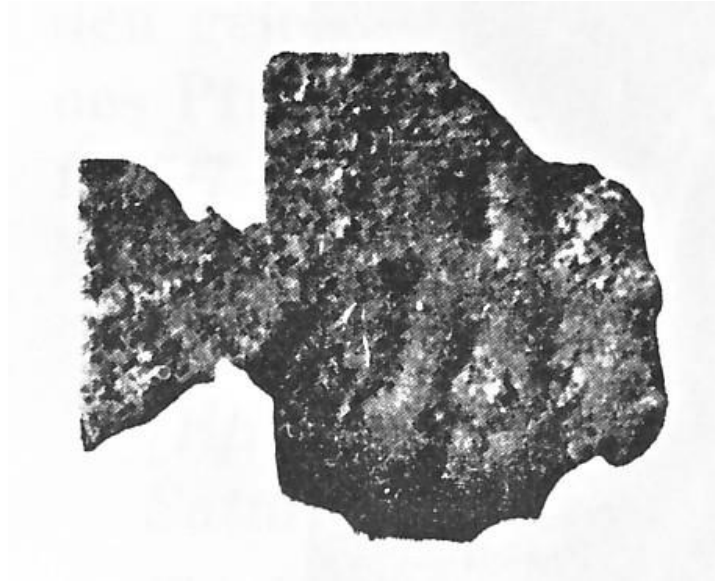
Slika 6.

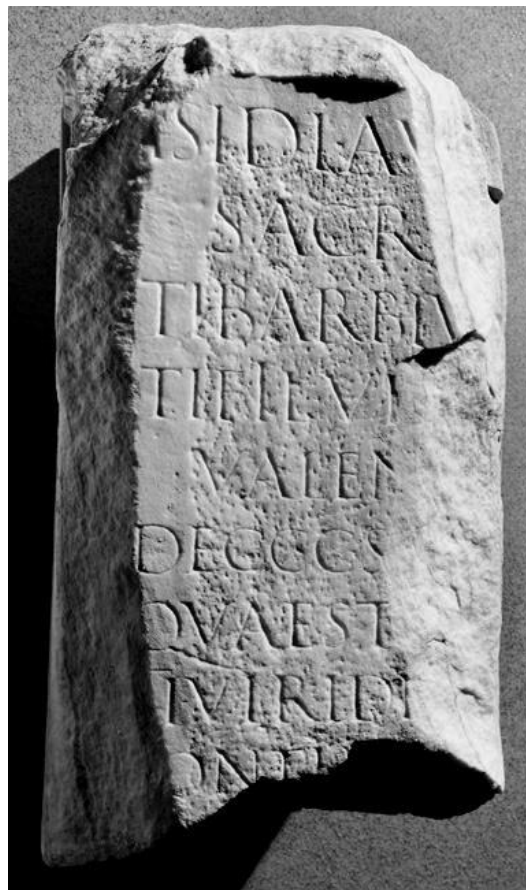
Slika 7.

Slika 8.

Slika 9.

Slika 10.

Slika 11.

Slika 12.

Slika 13.

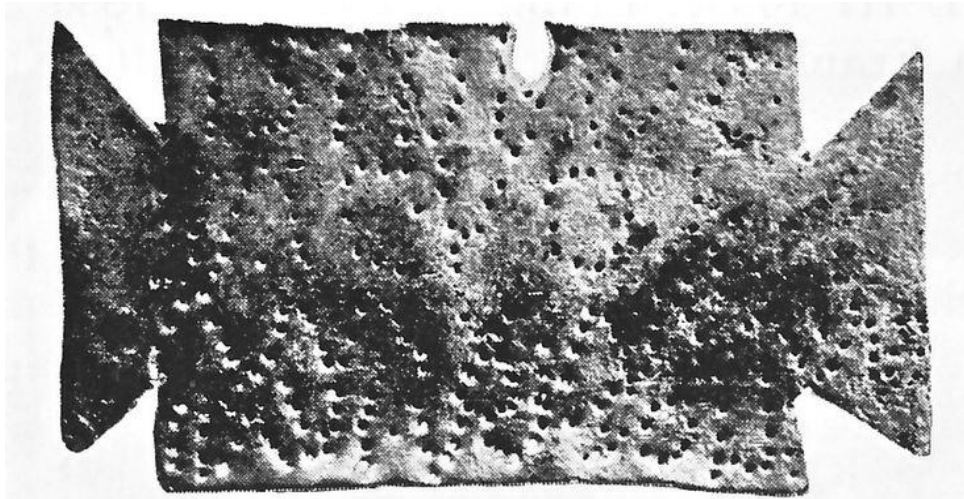
Slika 14.

Slika 15.

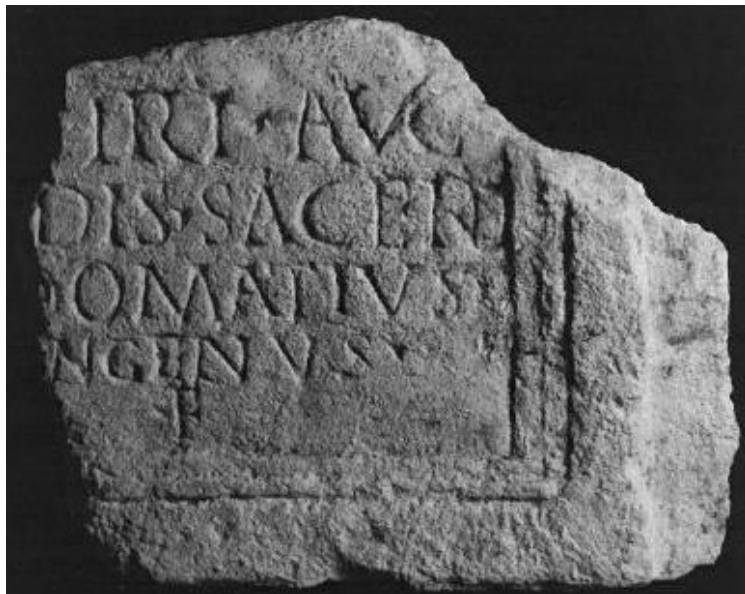
Slika 15a.

Slika 16.

Slika 17.

Slika 18.

Slika 19.

Slika 20.

Slika 20a.

Slika 21.

Slika 22.

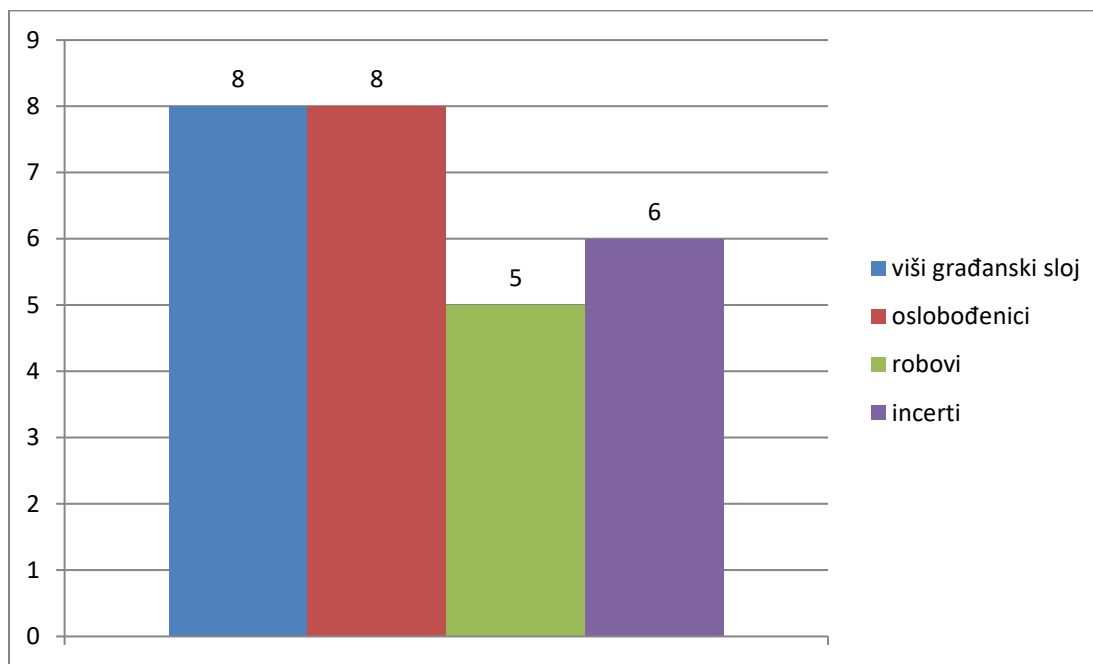
Slika 23.

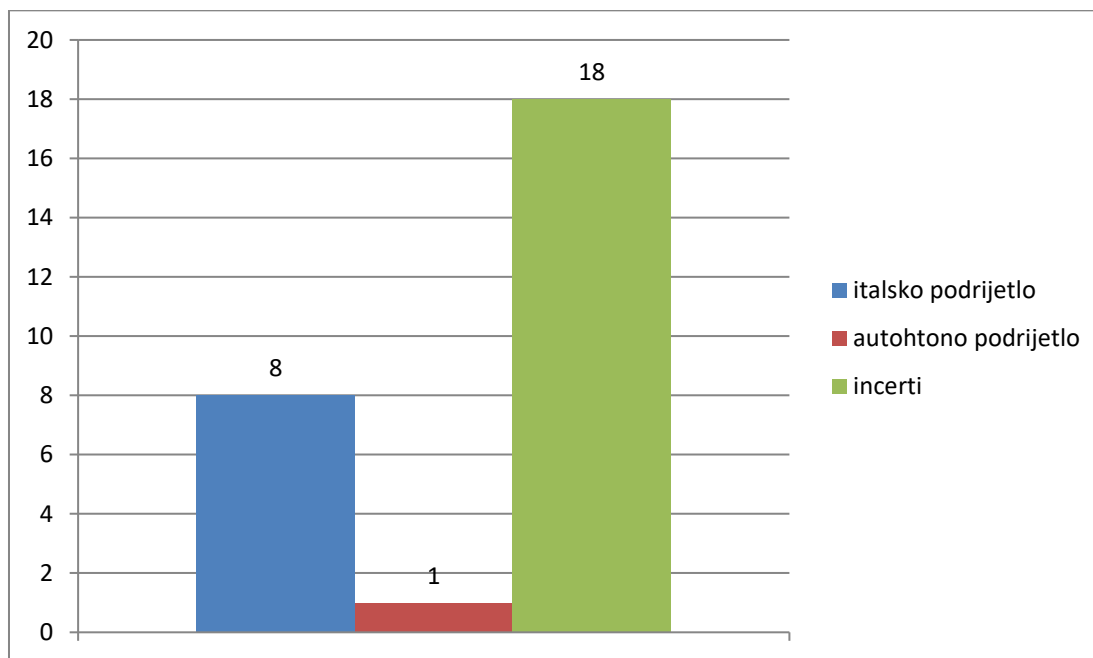
Slika 24.

Prilog 3: Tablice

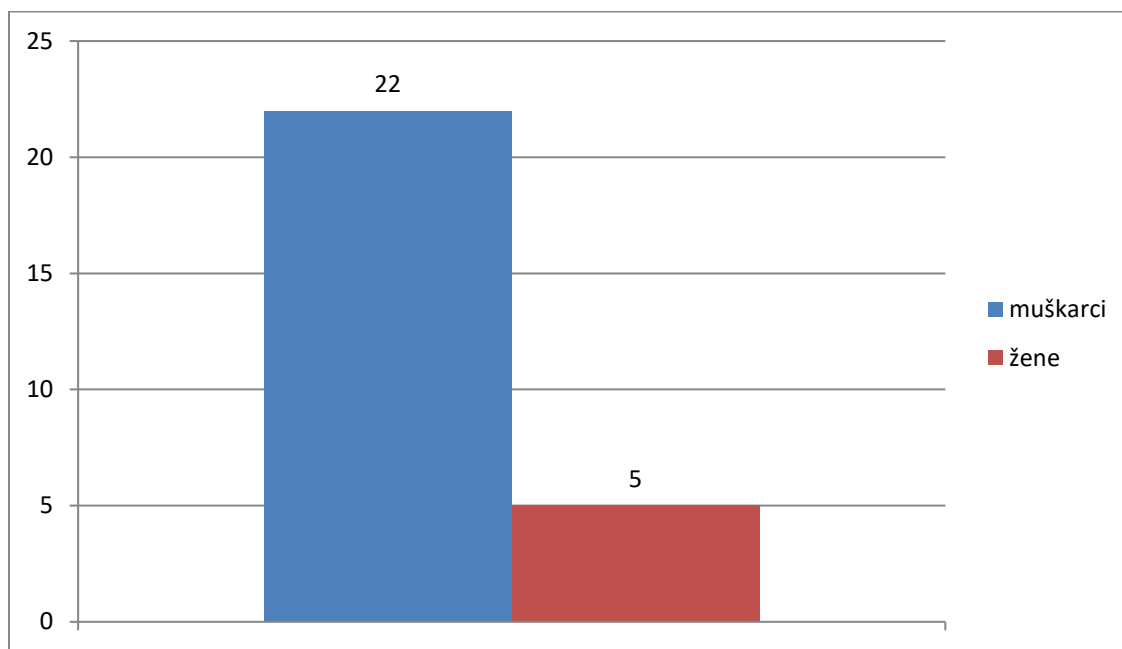
Tablica 1. Izidini sljedbenici prema društvenom položaju

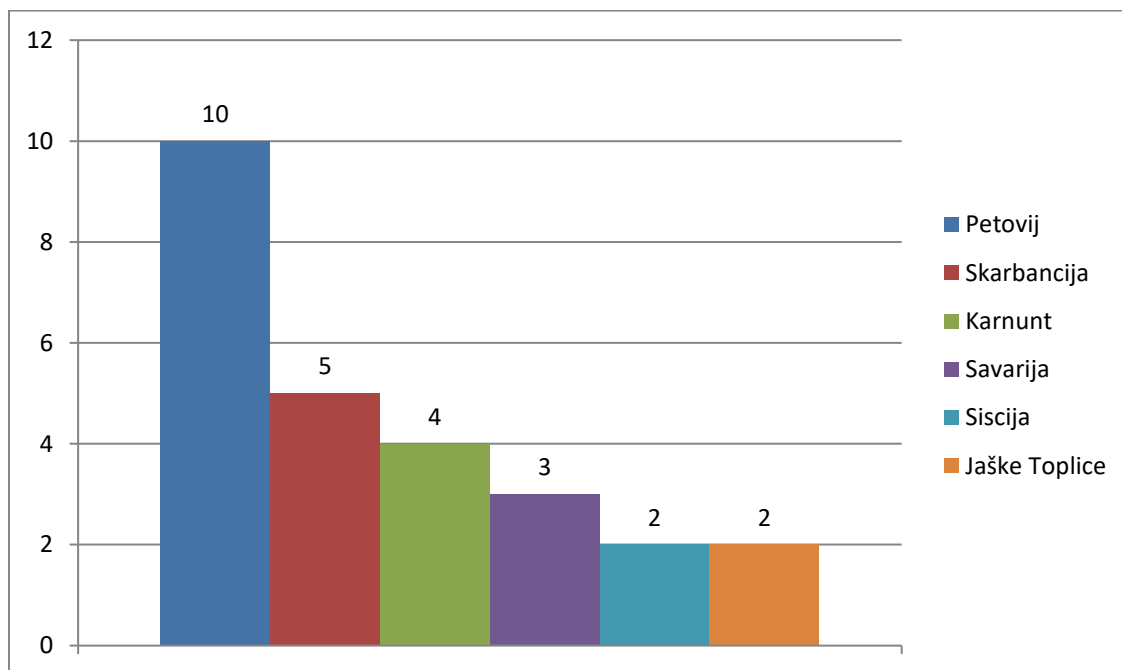
Tablica 2. Podrijetlo Izidinih sljedbenika

Tablica 3. Spol Izidinih sljedbenika

Tablica 4. Sljedbenici prema mjestu u kojemu su posvetili Izidi

Tablica 5. Sljedbenici prema vremenu u kojem su živjeli

